

Тетяна РАДІЄВСЬКА, Тетяна СЕБТА, Світлана СОРОКІНА (Київ)

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ: ВИВЕЗЕННЯ НА ЗАХІД ЗБІРОК КРАЙОВОГО МУЗЕЮ ДО- І РАННЬОЇ ІСТОРІЇ В КИЄВІ У 1943–1945 роках*

Масові переміщення українських культурних цінностей під час Другої світової війни – у 1941 р. на схід, у 1943 р. на захід, пов'язані з наближенням фронту, спричинили не тільки безповоротні втрати культурного надбання внаслідок бомбардування, пожежі або пограбування, а й втрати, що потенційно можуть бути віднайдені. Останнім часом почастишали випадки виявлення на заході, зокрема у Польщі, Німеччині, окремих предметів або збірок з українських закладів культури, які були викрадені під час окупації¹ або вивезені у 1943 р. в ході евакуації німецьких цивільних установ внаслідок переможного наступу Червоної армії². Наші знання про те, що вивозилося, куди, а потім як і коли поверталось, є тим підґрунтям, яке дозволяє визначити напрямки і місця пошуків втрачених експонатів або збірок, які вивозилися з українських закладів культури та науки.

У зв'язку з цим публікація переліків вивезених на Захід українських збірок не тільки примножує наші знання про втрати культурних цінностей, але й є важливим кроком у напрацюванні доказової бази для майбутньої реституції тих українських культурних цінностей, які вже виявлені або будуть виявлені у складі збірок інших музеїв чи інституцій за кордоном. Наразі

---

* Висловлюємо глибоку подяку за надані матеріали, консультації і дружню допомогу у роботі над цією публікацією єгиптологу док. іст. наук Миколі Тарасенку, провідному науковому співробітнику НМІУ Олені Якубенко та мистецтвознавцю Юрію Коренюку.

¹ Кур-Корольов К., Кухер К., Себта Т., Сінкевич Н. Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р. // Бібліотечний вісник. – 2017. – № 1 (237). – С. 39–54.

² Строчкова Л. В. Велика Вітчизняна війна та музейні втрати в Україні (“Краківський слід” археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення) // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Матер. II Міжнар. наук.-практ. конфер. (Київ, 17–18 травня 2005 р.). – К., 2005. – Ч. 2. – С. 23–46; *іт ж.* Краківський слід археологічної колекції НМІУ та перспективи повернення // Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: Матер. наук. конфер. (Київ, 1 липня 2016 р.). – К., 2017. – С. 80–85; *Себта Т.* Українські культурні цінності, втрачені під час Другої світової війни і віднайдені у Німеччині: актуальний стан, перспективи виявлення і повернення // Там само. – С. 25–33; *іт ж.* Українські культурні цінності в Німеччині: фотозбірка Національного заповідника “Софія Київська” // Софійський часопис. – Вип. 1. – Харків, 2017. – С. 362–373.

саме таке завдання ставлять перед собою автори даної публікації і пропонують широкому загалу три переліки збірок, окремих експонатів і допоміжних матеріалів, вивезених за розпорядженням німецької цивільної адміністрації силами Оперативного штабу райхслайтера Розенберга з Крайового музею до- і ранньої історії в Києві (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Kiew) до Кракова у вересні–жовтні 1943 р., далі у м. Гьохштедт в Баварії у 1944 р., а після закінчення війни вже американцями до Мюнхена – у Центральний збірний пункт. Це – перелік археологічних збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві та розкопок др. В. Гюлле³ біля Дніпропетровська (док. № 1), перелік ілюстративних матеріалів названого музею (док. № 2) і перелік єгипетських старожитностей того ж музею (док. № 3). Всі три документи складені німецькою мовою. З них перелік ілюстративних матеріалів (док. № 2) вже був опублікований у перекладі на українську мову⁴.

Крайовий музей до- і ранньої історії (далі КМДРІ) у Києві, до листопада 1942 р. Музей до- і ранньої історії, за місцевою назвою Археологічний музей, був створений нацистською окупаційною владою у Києві на основі археологічних збірок Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (далі ЦІМ), нині Національний музей історії України (далі НМІУ), Центрального антирелігійного музею УРСР (нині його правонаступник Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, далі НКПІКЗ), Інституту археології (далі ІА) та Інституту геологічних наук АН УРСР. Левову частку новоствореного музею склали археологічні збірки, архів, фототека і бібліотека ЦІМ, другу позицію за обсягом займали збірки ІА. Тому науковці розглядали КМДРІ передусім через призму ЦІМ, як продовження його діяльності, але вже в іншому форматі.

³ Вернер Маттіас Гюлле / Werner Matthias Hülle (7.11.1903, м. Ройтлінген – 3.08.1974, м. Штутгарт), археолог, др. габілітований. Навчався в університетах Тюбінгена, Мюнхена та Гайдельберга (1922–1926), захистив докт. дисертацію в університеті Гайдельберга (1926). Працював асистентом у Крайовому ін-ті доісторії в Галле (жовтень 1928 – березень 1935 рр.), асистентом в Ін-ті до- і ранньої історії при Берлінському ун-ті (квітень 1935 – грудень 1938 рр.), де захистив габілітаційну дисертацію (1936), був референтом в Імперському управлінні до- і ранньої історії (січень 1939 – квітень 1941 рр., листопад 1941 – квітень 1944 рр.), яке належало до відомства райхслайтера Розенберга. Член НСДАП та СА з 1933 р., працював у спеціалізованій групі з доісторії Союзу боротьби за німецьку культуру з 1932 р. Співробітник Зондерштабу до- і ранньої історії при Головній робочій групі України Оперативного штабу райхслайтера Розенберга у Києві (13–19.12.1941, 15.01.1942 – жовтень 1943 рр.), організатор розвідок і розкопок у Дніпропетровській обл. у березні–серпні 1943 р., керівник філії РГГУ у Кракові (жовтень 1943 – лютий 1944 рр.), керівник Ін-ту північногерманської ранньої історії східного регіону у м. Гьохштедті (1944–1945). З 1953 р. працював зберігачем Краєзнавчого музею в Ройтлінгені, з 1959 р. викладав до- і ранню історію в різних навчальних закладах землі Баден-Вюртемберг, з 1967 р. – в Педагогічному ін-ті у Ройтлінгені (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 10; *Femmix H.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 20, 26, 47; *Seitz Reinhard H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäische Bezüge. – Weissenhorn, 2009. – S. 144, 146–147)).

⁴ *Коренюк Ю., Ком С., Себта Т.* Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVII.

Історію створення під час окупації КМДРІ, його діяльність, експозицію, персональний склад детально висвітлили у багатьох публікаціях С. Сорокіна, Т. Радієвська та О. Завальна⁵. Вони ж теоретично реконструювали експозицію відділу докласового суспільства ЦІМ до війни⁶. Колишня співробітниця ЦІМ та КМДРІ Н. Лінка (Геппенер)⁷ залишила цікаві спогади про діяльність музею під час окупації, дала яскраві характеристики його німецьким керівникам і місцевим співробітникам⁸. Угорський археолог

⁵ *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2014. – Т. 28. – С. 440–464; *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // Археологія & Фортифікація України: Зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конфер., приуроченої до 125-ої річниці заснування Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 288–295; *їх же.* Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад // Науковий вісник Національного музею історії України: Зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. I. – Ч. 1. – С. 210–229.

⁶ *Радієвська Т., Сорокіна С., Завальна О.* Мандри археологічних колекцій Національного музею історії України в 1930-ті роки // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2016. – Вип. 29. – С. 183–200; *їх же.* Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України: Зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конфер. Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника, присв. 150-й річниці від дня народження М. С. Грушевського (1866–1934). – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 320–329.

⁷ Надія Володимирівна Лінка (уродж. Геппенер) (25.08.1896, м. Кронштадт – 18.05.1981, Київ), історик, археолог, музейник. Закінчила Київську гімназію О. Дучинської (1908–1914), Вищі жіночі курси у Москві (1914–1916). Під час Першої світової війни служила медсестрою в шпиталях у Пскові, на Кавказькому фронті (1915–1918). Повернувшись до Києва, заробляла приватними уроками (1918–1919), працювала медсестрою у 8-й Радянській лікарні (2.02.1920–28.02.1923) та Жовтневій лікарні (6.03.1923–7.07.1924). Закінчила іст. факультет КІНО (1924–1928), викладала суспільствознавство в Агротехнікумі м. Козельця на Чернігівщині (1.09.1928–31.08.1929), працювала у ВМГ – екскурсоводом (з грудня 1929 р., у штаті 2.05.1930–26.05.1933), ст. наук. співробітником (27.05.1933–15.04.1939), деякий час очолювала відділ пам'ятників, член Спілки воєвничих безвірників. Перейшла у ЦІМ на посаду ст. наук. співробітника (16.01.1939), призначена завідувачем відділу Київської Русі (1940). Закінчила Ун-т марксизму-ленінізму при київському Будинку вчених (1939–1940). Під час окупації працювала в ЦІМ ст. наук. співробітником, лектором спецекурсій (жовтень–листопад 1941 р.), секретарем відділу птахівництва “Вукоопспілки” (1.12.1941–31.03.1942), наук. співробітником КМДРІ (1.04.1942–1.10.1943). Після війни ст. наук. співробітник і завідувач відділу “Київська Русь” Держ. республ. історичного музею в м. Києві (12.11.1943 р. – вересень 1951 р.). Після виходу на пенсію (1951) завідувала науковим архівом ІА АН УРСР (1957–1963) (ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 16–17 зв.; Спр. 445. – Арк. 8; НМІУ. – Ф. Р-1260. – Оп. 1-л. – Од. зб. 8. – Арк. 20–26; Научно-дослідовательський відділ рукописей Російської госуд. б-ки. – Ф. 743. – К. 8. – Ед. хр. 29: Мое детство и юность (1865–1920). – Л. 11, 27, 39, 72, 74, 76; К. 6. – Ед. хр. 16: Первая мировая война (1914–1918 годы). – Л. 14–15; К. 20. – Ед. хр. 31. – Л. 2; Ф. 218. – К. 1403. – Ед. хр. 8: КИНО (Университет) 1924–1928. – 16 л.; *Геппенер-Лінка Н. В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публ. С. Білоконя // Лаврський альманах. – 2003. – Вип. 11. – С. 142–175).

⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себга, Р. І. Качан. – К., 2016. – С. 236–254.

Н. Феттіх⁹ детально описав у щоденнику своє перебування у Києві в грудні 1941 р. – січні 1942 р., де займався пакуванням збірок ЦІМ для перевезення їх в інше приміщення¹⁰. Г. Станиціна опублікувала з фонду П. Курінного¹¹ (ф. 10), що зберігається у Науковому архіві ІА НАНУ, низку документів періоду нацистської окупації щодо діяльності ЦІМ, КМДРІ та його співробітників¹². Т. Себта дослідила евакуацію фондів ЦІМ на схід у липні–серпні 1941 р., діяльність ЦІМ на території Києво-Печерської лаври (далі – КПЛ) у перші місяці нацистської окупації, причини евакуації музеїв з території КПЛ і перевезення зокрема археологічних збірок ЦІМ у приміщення Музею Леніна¹³, розглянула склад документації Краківської філії Оперативного

⁹ Нандор Феттіх / Nándor Fettich (7.01.1900, с. Ачад – 17.05.1971, Будапешт), угорський археолог, музейник, ювелір. Закінчив Будапештський королівський угорський науковий ун-т ім. Петра Пазманя, Музичну академію у Будапешті (1923), працював в Угорському національному музеї у Будапешті (1926–1949) наук. співробітником, керівником відділу археології, приблизно з 1944 р. директором. У 1930-х – 1940-х рр. чл.-кор. Угорської академії наук. Двічі приїздив у Радянський Союз (1926, 1935), під час останньої подорожі відвідав Київ. Після війни позбавлений вчених ступенів і відправлений на пенсію (1949). Став визнаним ювеліром, за свої роботи отримав золоту медаль на Всесвітній виставі у Брюсселі 1958 р. (*Femmix H.* Київський щоденник... – С. 10–11, 13).

¹⁰ Там само. – 168 с.

¹¹ Петро Петрович Курінний (1.05.1894, Умань – 25.11.1972, Мюнхен), український історик, археолог, етнограф, музеєзнавець. Закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту св. Володимира (1913–1917). З серпня 1917 р. викладав історію мистецтва у 1-й Українській гімназії ім. Б. Грінченка в Умані, перейменованій згодом у Першу трудову школу, був її директором. Водночас директор Соціально-історичного музею в Умані (1917–1924), член Української громади в Умані (1917–1924). Директор Лаврського музею культур та побуту (27.04.1924–28.09.1926), директор Всеукр. музейного містечка (29.09.1926–20.11.1933). Дійсний член ВУАК з 1925 р., вчений секретар ВУАК з 1929 р. Навчався на Київській кафедрі мистецтвознавства ВУАН (1926–1930), був її наук. співробітником (1930–1933). Заарештований 25.02.1933 р. за ст. 54-II (участь у контррев. орг-ції) КК УСРР, звільнений під підписку про невиїзд (12.05.1933), справу припинено за браком доказів (16.07.1934), працював не за фахом у різних установах Києва (1.12.1933–27.10.1937). З 3.02.1938 р. ст. наук. співробітник відділу докласового суспільства ЦІМ, у 1941 р. очолив названий відділ. У серпні 1941 р. супроводжував до Харкова евакуйовані збірки ЦІМ, у листопаді–грудні 1941 р. працював інспектором охорони пам'яток культури при відділі мистецтва Харківської міської управи, повернувся до Києва наприкінці грудня 1941 р. Із січня 1942 р. заступник директора ЦІМ, з 1.02.1942 р. директор ЦІМ, заступник директора КМДРІ (травень 1942 – жовтень 1943 рр.). Виїхав у Краків (7.10.1943), потім у Гьохштедт, де мешкав до кінця війни (1944–1945). Один з організаторів УВАН (1945), проф. кафедри археології та етнографії УВУ в Мюнхені (1949–1972), керівник укр. редакції Ін-ту з вивчення СРСР (1954–1961) (Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 48628-ФП. – Арк. 2, 4, 10–10 зв., 13, 28, 59–60; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 12–13 зв.; Спр. 445. – Арк. 8 зв.; Спр. 505. – Арк. 58–63; Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 24а. – Арк. 62).

¹² Станиціна Г. О. Маловідомі документи в Науковому архіві Інституту археології НАН України // Музейні читання: Матер. наук. конфер. “Ювелірне мистецтво – погляд кризь віки”: (15–17 листопада 2010 р.). – К., 2011. – С. 25–40.

¹³ Себта Т. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) // Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 19–23, 48–52, 77–81.

штабу райхсляйтера Розенберга (далі – ЕРР) за жовтень–грудень 1943 р.¹⁴, яка опікувалася вивезеними до Кракова збірками з КМДРІ та інших музеїв України. Натомість діяльність Краківської філії ЕРР побіжно висвітлили Ю. Коренюк та С. Кот у дослідженні про долю михайлівських пам’яток¹⁵, а її особовий склад – Н. Кашеварова¹⁶.

У збірнику документів “Киево-Печерська лавра у часи Другої світової війни”, що нещодавно побачив світ, у документах та коментарях висвітлюються різноманітні аспекти діяльності ЦІМ–КМДРІ та доля його збірок: структура ЦІМ, штати у 1941–1942 рр., вилучення збірки зброї з його експозиції у жовтні 1941 р., вивезення через ЕРР у вересні–жовтні 1943 р. збірок у Краків та ін.¹⁷. Німецький дослідник Р. Зайц у монографії “Княжий замок доби Відродження у Гьохштедті на Дунаї – історія його будівництва та (східно)європейські зв’язки”¹⁸ детально розповів про надходження у замок і перебування там у 1944–1945 рр. культурних цінностей з музеїв України, Мінська та Вільнюса, їхню післявоєнну долю, опублікував низку документів щодо вивезення культурних цінностей та діяльності відповідних німецьких інституцій, які ними опікувалися. Серед документів було зокрема опубліковано коректурні гранки статті директора КМДРІ проф. Р. Штампфуса¹⁹

¹⁴ *Севта Т. М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис. ... канд. іст. н. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2000. – С. 100–102.

¹⁵ *Кот С., Коренюк Ю.* Михайлівські пам’ятки в російських музеях // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – С. 75–76.

¹⁶ *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). – К., 2014. – Ч. I: Джерелознавче дослідження. – С. 126–127.

¹⁷ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 306–307, 355–366, 371–372, 380–386, 389–396, 521–531, 558–560, 567–569, 684–685, 694–697, 901–903, 944–949.

¹⁸ *Seitz Reinhard H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – 312 s.

¹⁹ Рудольф Штампфус / Rudolf Stampfuß (3.11.1904, м. Гамборн, нині частина м. Дуйсбурга – 18.12.1978, м. Дінслакен), археолог. Народився в сім’ї заможного підприємця. Навчався в університетах Берліна та Тюбінгена (1923–1927), учень відомого нім. археолога Г. Коссіні (1858–1931). Після захисту у Тюбінгенському ун-ті дисертації (1927) очолив Миський краєзнавчий музей у Гамборні (1928), згодом – Краєзнавчий музей ім. Авердунка у Дуйсбурзі (1931). З 1932 р. член Союзу боротьби за німецьку культуру, член НСДАП (1.05.1933). З 1935 р. викладав археологію та методику історичного дослідження у Педагогічній академії в Дортмунді, 1938 р. отримав звання професора, у 1941 р. захистив габілітаційну дисертацію в Берлінському ун-ті. З 1940 р. співробітник ЕРР (1940–1941). Як уповноважений керівника Імперського управління до- і ранньої історії працював при ЕРР у Києві (13–19.12.1941, 15.01.–16.04.1942), очолював Зондерштаб до- і ранньої історії Головної робочої групи України ЕРР (17.04.–20.11.1942), перейшов працювати до РКУ (21.11.1942), очоливши КІДРІ та КМДРІ (21.11.1942–18.04.1945). Керував вивезенням до Кракова музейних цінностей з Києва (до 19.10.1943 р.). Наприкінці 1943 р. організував вивезення збірок з інших музеїв України, у тому числі з Криму (початок січня 1944 р.). Очолював у Гьохштедті КІДРІ до 18.04.1945 р. Після війни мешкав у м. Дінслакені. З 1962 р. був куратором культурно-істор. музеїв Крайової спілки Рейнського краю (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 95; Спр. 171. – Арк. 265; ВArch, РК/Л398, Aufn. 1234–1238; NiederRhein. – 1979. – Н. 46. – S. 281–282; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). –

“Крайовий музей до- і ранньої історії України у Києві”²⁰ 1943 р., яка у супроводі фотографій надавала безцінну інформацію про довоєнну історію ЦІМ, організацію КМДРІ, його експозицію та ін.

І останню ланку в дослідженні долі вивезених збірок ЦІМ–КМДРІ становить реституція цих збірок у 1947 р. з Мюнхенського центрального збірничого пункту (Münich Central Collecting Point, далі – МЦЗП), куди вони були вивезені з Гьохштедта американцями, і повернення їх до Києва у грудні 1947 р. З останньої нової літератури щодо МЦЗП варто назвати монографію німецької дослідниці проф. І. Лаутербах “Центральний збірничий пункт у Мюнхені. Охорона мистецтва, реституція, початок нового”²¹, яка висвітлює історію створення, діяльності МЦЗП, його персональний склад, реституцію культурних цінностей, зокрема до СРСР. Про реституцію культурних цінностей з МЦЗП безпосередньо до СРСР і проблеми, які виникли в результаті її – потрапляння окремих речей, збірок або їхніх частин не до своїх довоєнних місць зберігання, писали У. Гартунг²², Т. Себта²³. У збірнику документів щодо КПЛ під час війни оприлюднено акт комісії з приймання та інвентаризації культурних цінностей, повернутих з Німеччини у 1947 р., де йдеться про їхній розподіл на підставі шифрів і номерів між музеями УРСР, у тому числі у Державний республіканський історичний музей у м. Києві (кол. ЦІМ, нині НМІУ)²⁴.

Отже, як бачимо, джерельна та історіографічна бази щодо діяльності ЦІМ–КМДРІ до війни і під час окупації, долі вивезених його збірок досить потужна, історія цих інституцій сьогодні не є *terra incognita*. При цьому переліки вивезених збірок з КМДРІ у вересні–жовтні 1943 р. досі невідомі широкому загалу. Але перш ніж розглянути історію вивезення цих збірок та появи їхніх переліків, дозволимо собі коротко нагадати історію ЦІМ до війни, його діяльність у перші місяці окупації (вересень–грудень 1941 р.), створення КМДРІ, його структуру і штати у 1942–1943 рр.

Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка до війни

Так називався колишній Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. государя імператора Миколи Олександровича (у 1899–1904 рр.

Ф. Р-7317. – Оп. 17. – Д. 25. – Л. 32; *Femmix H.* Київський щоденник... – С. 20, 26, 47; *Seitz Reinhard H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – S. 144–145, 150, 167).

²⁰ *Stampfuß Rudolf.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // *Reinhard H. Seitz.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – S. 240–272.

²¹ *Lauterbach Iris.* Der Central Collecting Point in München. Kunstschutz, Restitution, Neubeginn. – Berlin; München, 2015. – 256 S.

²² *Hartung Ulrike.* Der Weg zurück: Russische Akten bestätigen die Rückführung eigener Kulturgüter aus Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg: Probleme ihrer Erfassung // “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 209–223.

²³ *Себта Т. М.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об’єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Зб. наук. пр. / Упоряд. В. Пискун. – К., 2013. – С. 221–236.

²⁴ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 944–949.

Міський музей старожитностей та мистецтв), урочисто освячений і відкритий у грудні 1904 р. у спеціально збудованому для нього будинку по вул. Олександрівській (у 1930–1980-х рр. Кірова), 29 (нині Грушевського, 6), націоналізований більшовицькою владою 29 квітня 1919 р. і у червні того ж року перейменований на Перший державний музей. Більше десяти років він називався Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (далі – ВІМ) (16.08.1924–11.09.1935)²⁵. 23 березня 1934 р. було вирішено виселити ВІМ з його власного приміщення для розміщення у ньому виставки, присвяченої 15-річчю Червоної армії, яка відкрилася 15 липня 1934 р.²⁶. З того часу музей був законсервований.

У 1935 р. ВІМ було реорганізовано. За наказом наркома освіти В. Затонського від 1 травня 1935 р. “Про розташування музеїв у м. Києві” його було перейменовано на Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка. Він мав перебратися зі свого історичного будинку на територію КПЛ, у той час Музейне містечко²⁷. Нову назву музею остаточно було затверджено постановою Раднаркому УСРР від 11 вересня 1935 р.²⁸. В історичному будинку ВІМ–ЦІМ на основі частини його фондів мав бути заснований Український музей народної творчості, який у лютому 1936 р. спершу відкрив виставку народної творчості, а у квітні 1937 р. – свою експозицію. У 1939 р. він був перейменований на Державний музей українського мистецтва (нині Національний художній музей України, далі – НХМУ)²⁹.

Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка був організований на основі частини історико-етнографічних та художньо-промислових колекцій ВІМ, збірки П. Потоцького, Музею українських діячів науки і мистецтва ВУАН, Етнографічного музею, переданих ВІМ ще 1934 р., збірок Музею археології (Археологічного музею ВУАН)³⁰ та Кабінету антропології ім. Хв. К. Вовка, які з 1934 р. перебували у складі Інституту історії матеріальної культури

²⁵ Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам’яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63–73; Оксеніч М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії і методики: Зб. наук. пр. – К., 2005. – Число 12: У 2 ч. – Ч. 1. – С. 367–368, 372–374; Колесникова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.; Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 428, 430.

²⁶ Комуніст. – 1934. – № 163 (4535). – 16 липня. – С. 4; Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам’яті... – С. 75; Оксеніч М. Еволюція структури Національного музею історії України... – С. 373; Колесникова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею... – С. 430; Радієвська Т., Сорокіна С., Завальна О. Мандри археологічних колекцій... – С. 194.

²⁷ Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам’ятки... – С. 66–67.

²⁸ Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам’яті... – С. 75; Колесникова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею... – С. 430.

²⁹ ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 65. – Д. 8. – Л. 18; Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам’ятки... – С. 67; Зиновієва Ю. Виставка українського народного мистецтва 1936 року в Державному музеї українського мистецтва та її відвідувачі // Від України до УРСР: Матер. Всеукр. наук. конфер. до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва (м. Київ, 12 грудня 2014 р.) – К., 2015. – С. 153.

³⁰ Яненко А. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали. – К., 2017. – 288 с.

ВУАН³¹ і 1936 р. були передані ЦІМ³². У 1936 р. збірки ЦІМ були перевезені на територію КПЛ і розміщені у корпусах 2 і 8 (нині корп. 8, 9), де через два роки – 1 травня 1938 р. – відкрилися перші експозиційні зали ЦІМ. 1939 р. у корпусі 6 відкрилася експозиція відділу Київської Русі. У травні 1941 р. відділ Київської Русі був переведений у корпус 29³³ (нині 85), але експозиція напередодні війни ще залишалася у корпусі 6³⁴.

До війни ЦІМ займав 8 корпусів на території КПЛ (у той час Музейне містечко). Експозиції розміщувалися у корпусах 2, 6 і 8 (нині корп. 8, 9), а фонди – почасти в окремих приміщеннях та підвалах 7-го, 9-го (нині корп. 100), 10-го, 29-го і 30-го корпусів³⁵. На цей час ЦІМ мав 9 відділів, експозиції яких розміщувалися таким чином: 1) докласового суспільства: епохи дикості та варварства (корп. 2, зала 1); 2) Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я – VII ст. до н.е. – VII ст. н.е. (корп. 2, зала 2); 3) Київської Русі – VIII–XIII ст. (корп. 6, поверх 1); 4) історії України XV–XVIII ст. (корп. 8 (нині 8, 9), поверх 2, зала 1); 5) історії України XIX ст. (корп. 8, поверх 2, зали 2–3); 6) історії Великої Жовтневої соціалістичної революції соціалістичного будівництва з розділом “Сталінська Конституція” (корп. 8, поверх 2, зала 4); 7) відділ зброї з виставкою “Історія зброї” (корп. 8, поверх 1); відділ нумізматики з виставкою “Історія монети” (корп. 6, поверх 1); відділ стародавнього Єгипту з виставкою “Пам'ятки стародавнього Єгипту” (корп. 8, поверх 2, зала 4)³⁶.

ЦІМ у перші місяці окупації (вересень 1941 р. – січень 1942 р.)

З початку окупації Києва (19.09.1941) ЦІМ продовжував діяти, пристосовуючись вже до нових умов. Тепер його відвідувачами стали німецькі солдати та офіцери, які або організованими групами, або окремо оглядали музей. Очолив музей В. А. Маєвський³⁷, старший науковий співробітник

³¹ Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті... – С. 76; Колесникова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею... – С. 430; Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 227–228; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 190. – Арк. 42.

³² Радієвська Т., Сорокіна С., Завальна О. З історії формування археологічної збірки НМПУ в 1930-ті роки: колекції, документи // Археологія & Фортифікація України: Зб. матеріалів IV Всеукр. наук. практ. конфер. Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника, присв. 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908). – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 328–331.

³³ Stampfuß Rudolf. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte... – S. 254–255, 263; той самий рукопис див.: Науковий архів Ін-ту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 14–15, 23.

³⁴ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. II, XVI (фото 3, 38).

³⁵ Там само. – С. 183.

³⁶ Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К., 1941. – С. 4, 6–34; Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. Експозиція відділу докласового суспільства... – С. 323–325.

³⁷ Всеволод Антонович Маєвський (уродж. Мак-Маєвський) (20.10.1900, м. Медина Калужської губ. – січень 1942, Київ), мистецтвознавець, музейник, педагог. Народився в сім'ї службовця, закінчив 5-ту київську гімназію (1914–1919), працював у канцеляріях різних установ (1919–1922). Навчався на ф-ті історії мистецтва Київського археологічного ін-ту (1921–1923), музейному ф-ті Київського художнього ін-ту (1930–1935).

відділу історії зброї. Спочатку він виконував обов'язки директора ЦІМ, а між 7–13 жовтня 1941 р. був затверджений директором. На 7 жовтня штат музею налічував 22 особи, згодом включено ще 4-х співробітників, – разом 26 осіб. З них більше половини становив технічний персонал (15 осіб). До війни ЦІМ мав 105 штатних одиниць³⁸.

Між 7–13 жовтня відбулося об'єднання ЦІМ і Лаврського музею (кол. Центральний антирелігійний музей УРСР, далі – ЦАРМ) під тимчасовою назвою “Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка, об'єднаний з Лаврським музеєм”, який очолив В. А. Маєвський³⁹. На штатний розпис цього музею, поданий на затвердження до відділу культури та освіти Київської міської управи (далі – КМУ) у кількості 34 співробітників, було накладено резолюцію: “Скоротити штат до 20 чоловік”⁴⁰. У підсумку після узгодження у штаті музею на 1 листопада 1941 р. залишилося 26 осіб, при цьому ЦАРМ взагалі був ліквідований, а його фонди прикріплені до ЦІМ⁴¹.

Всі, хто проживав на території Лаври, у жовтні 1941 р. мали вже перепустки⁴². Рівно місяць вхід на територію Верхньої лаври був майже вільний, принаймні вдень. Співробітники музеїв ходили на свою роботу, для німецьких вояків проводилися екскурсії, директор ЦІМ В. А. Маєвський розробляв навіть екскурсійний маршрут по Лаврі та музеях з урахуванням нових умов⁴³ – музейне життя перебудовувалося на новий лад.

Приблизно до середини жовтня 1941 р. Лаврою опікувався капітан др. Г. Кох, співробітник відділу 1-с (особливих завдань) Абверу, який при Верховному командуванні Вермахту відав українськими питаннями⁴⁴. З середини жовтня КПЛ перейшла під управління вищого керівника СС і Поліції Південної Росії обергрупенфюрера СС, генерала поліції Фрідріха Єкельна, якого призначив райхскомісар України Е. Кох⁴⁵. Від цього часу почалися стрімкі та недобрі зміни як для музеїв Лаври, її мешканців, так і для самої Лаври. 15 жовтня ЦІМ, об'єднаний з Лаврським музеєм, був переведений

Працював учителем в одному з дитячих евакоприймачів Києва (серпень 1922 р. – квітень 1924 р.), у дитбудинку № 18 по вул. Дорогожицькій, 54 (квітень 1924 р. – червень 1937 р.), водночас – у Музеї російського мистецтва (4 місяці), з 17.08.1934 р. – у ВІМ, обіймав у ньому посаду молод. наук. співробітника (1937), потім ст. наук. співробітника відділу історії зброї (1. 11. 1939). Подав заяву зарахувати його методомом історичних і краєзнавчих музеїв методкабінету Управління музеїв при Наркомосі УРСР (21.08.1940). Володів нім., фр. і польською мовами. Під час окупації директор ЦІМ. Арештований за доносом, ймовірно, у грудні 1941 р. і розстріляний німецькими загарбниками у січні 1942 р. (ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 20–24, 26а–27 зв.; спр. 445. – Арк. 9; НМУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-л. – Од. зб. 13. – Арк. 158; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 241, 355–363, 365–366, 371, 374, 387).

³⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 359.

³⁹ Там само. – С. 360–361.

⁴⁰ Там само. – С. 361.

⁴¹ Там само. – С. 362–363, 368, 371–372, 380.

⁴² *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 30 (опубл.: *Кабанець Є. П.* Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Док. розслідування. – К., 2011. – С. 355).

⁴³ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. XVI, фото 38.

⁴⁴ *Себта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 49.

⁴⁵ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 535.

КМУ у стан консервації⁴⁶. Однак співробітники продовжували працювати. 18 жовтня у них було відібрано ключі від музеїв, а 19 жовтня їм заборонено вхід до Лаври та музеїв, у тому числі для співробітників, які проживали на території Лаври. 21 жовтня з'явився наказ про виселення у триденний термін мешканців Верхньої лаври⁴⁷. Виселення закінчилося 29 жовтня 1941 р., було відселено близько 1000 осіб⁴⁸.

Спорожніла Верхня лавра, де містилися музеї з їхніми багатими фондами, незважаючи на німецьку охорону, стала об'єктом для мародерів. Так, наприклад, 24 жовтня завгосп ЦІМ С. Г. Григор'єв повідомив про спробу зламати вхід до фондового приміщення у корпусі 9 (нині 100)⁴⁹. Цей випадок спонукав директора ЦІМ В. А. Маєвського 26 жовтня звернутися до інспектора з охорони пам'яток культури та старовини І. О. Іванцова з проханням щодо перевезення музею в інше приміщення, а саме до колишнього Музею Леніна по вул. Володимирській, 57⁵⁰. З цим проханням В. А. Маєвський письмово звернувся наступного дня до голови КМУ О. П. Оглоблина⁵¹. Але зреагувати на ці заяви відповідальні працівники КМУ не встигли. 29 жовтня О. П. Оглоблін був усунутий з керівної посади⁵², а 31 жовтня за доносом був заарештований І. О. Іванцов⁵³.

Після виселення мешканців Верхньої лаври музеї та інші заклади культури мали бути евакуйовані з території КПЛ, адже вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельн виконував розпорядження фюрера залишити Лавру руйнуватись⁵⁴. Але вказівок щодо місця, часу та засобів проведення евакуації музеїв він не отримав і тому до особливих розпоряджень відповідав за них. Саме за його рішенням у другій половині жовтня 1941 р. з метою збереження з експозиції ЦІМ у 8-му корпусі було вилучено збірку зброї⁵⁵, можливо, тому, що її експонати були найбільш привабливими для грабіжників. Однак вона була передана не київським музеям, а Зондеркоманді Кюнсберга, яка від початку жовтня 1941 р. до 20 числа того ж місяця працювала у Лаврі⁵⁶. Вилучена збірка зброї перебувала у Києві до початку лютого 1942 р. Її детальний перелік почав складати директор ЦІМ В. А. Маєвський, але він був заарештований за доносом, ймовірно, на початку грудня 1941 р.⁵⁷ Тому необхідний перелік на рівні своїх знань склав співробітник Зондеркоманди Кюнсберга

⁴⁶ Там само. – С. 362.

⁴⁷ *Сєбта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 54.

⁴⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 382, 890.

⁴⁹ Там само. – С. 364–365.

⁵⁰ Там само. – С. 365.

⁵¹ Там само. – С. 366.

⁵² ДАКО. – Ф. Р-2362. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

⁵³ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 792–793.

⁵⁴ Там само. – С. 333–334.

⁵⁵ Там само. – С. 522–530, 550, 901.

⁵⁶ Там само. – С. 519–522.

⁵⁷ За свідченням Н. В. Лінки (Геппенер), В. А. Маєвський був заарештований наприкінці січня 1942 р. (Там само. – С. 240–241). Але документи свідчать інше: 11 грудня 1941 р. В. Шугаєвський підписав листа до відділу культури та освіти КМУ як “тимчасовий заступник директора” ЦІМ, а на початку січня 1942 р. – план роботи ЦІМ як в.о. директора (Там само. – С. 387, 390).

унтер-офіцер Цандер⁵⁸. У лютому 1942 р. ця збірка, всього 406⁵⁹ одиниць, була вивезена у Берлін, а у березні того ж року частина вивезеної зброї була показана на виставці “врятованих у Росії” речей⁶⁰. Наприкінці 1942 р. збірка вивезеної з ЦІМ зброї була розподілена вже у кількості 141-ї одиниці між керівництвом військових музеїв і вищим керівництвом СС⁶¹.

Дозвіл на збереження і проведення евакуації культурних цінностей з території КПЛ отримав від райхскомісара України 30 жовтня 1941 р. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга (далі – ЕРР)⁶². Відтоді відповідальність за культурні цінності у Лаврі лягла на ЕРР, а його співробітники отримали доступ до всіх приміщень на її території. Вибух Успенського собору, здійснений 3 листопада 1941 р. радянською диверсійною групою⁶³, остаточно переконав відповідальних осіб як серед німців, так і українців у необхідності евакуації. На нараді київських музейників за участі директора Історичної бібліотеки, проведеної 28 листопада 1941 р. під керівництвом др. В. фон Франке⁶⁴, який на той час був за старшого у київському підрозділі ЕРР, українська сторона висловила одностайну думку забрати всі фонди з Лаври і розмістити їх у колишньому Музеї Леніна⁶⁵.

Реакція з німецького боку, а саме ЕРР не забарилася. До Києва 13 грудня 1941 р. для опрацювання і підготовки до перевезення з території Лаври в інше приміщення археологічних колекцій ЦІМ прибули угорські археологи др. Н. Феттіх і др. Д. Ласло⁶⁶ разом з німецькими колегами проф. Р. Штампусом і др. В. Гюлле⁶⁷. Доручення на це вони отримали від проф. Ганса

⁵⁸ Там само. – С. 522.

⁵⁹ Число “406” включало також найменші предмети відділу зброї, як-от: наконечники стріл, списів, люльки та ін.

⁶⁰ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 531.

⁶¹ РА АА. – R-27558. – ВІ. 211049, 211051.

⁶² Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 541.

⁶³ *Себта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 72–76.

⁶⁴ Вольфганг фон Франке / Wolfgang von Franqué (30.05.1905, Прага – ?), співробітник ЕРР (1941–1942), др. філософії, член НСДАП з 1931 р., партійне звання – берайтшафтсфюрер, військове – лейтенант, володів англ., фр. мовами, розумів російську. Навчався в ун-тах у Бонні, Празі, Мюнхені, Берліні, до війни викладав у школі м. Лобода історію. До Києва прибув як наук. співробітник ЕРР наприкінці першої декади листопада 1941 р. (виїхав з Берліна 4.11.1941 р.). З середини листопада 1941 р. до 20.01.1942 р. виконував обов’язки керівника Робочої групи Західної України (Київ). За перевищення своїх службових обов’язків був відкликаний 6.02.1942 р. до Берліна (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 1–7, 11, 19, 24–29; ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 10; ВArch/РК/С0274. – Aufn. 446, 448).

⁶⁵ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 549–550.

⁶⁶ Дьюла Ласло / Gyula László (14.03.1910, м. Кехалом, нині Рупя, Румунія – 17.07.1998, м. Надьварод, нині Орадя, Румунія), угорський археолог, мистецтвознавець, художник, проф. Закінчив Будапештський королівський угорський науковий ун-т ім. Петера Пазманя, Ін-т образотворчого мистецтва у Будапешті, у другій половині 1930-х рр. та 1949–1956 рр. працював в Угорському національному музеї в Будапешті, викладав у Коложварському ун-ті (нині Ун-т ім. Бабеша-Бояї, м. Клуж-Напока, Румунія) у 1940–1949 рр., у Будапештському ун-ті (1957–1970) (*Fennix H.* Київський щоденник... – С. 10–11, 13).

⁶⁷ Там само. – С. 20, 26.

Райнерта, уповноваженого райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії та одночасно керівника Імперського управління до- і ранньої історії відомства райхслайтера Розенберга “Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП”, до якого належав і ЕРР. Тому працювали вони у Києві під егідою ЕРР. Німецькі археологи, щоправда, довго у Києві не затрималися і після тижневого перебування поїхали 19 грудня 1941 р. назад до Німеччини⁶⁸. Пакування експонатів ЦІМ лягло в основному на плечі угорських вчених. Свою роботу вони змушені були перервати раніше передбаченого терміну і залишили Київ 14 січня 1942 р., забравши з собою скляні негативи із зображеннями предметів Мартинівського скарбу⁶⁹.

Створення, структура та штат КМДРІ (січень 1942 р. – вересень 1943 р.)

У другій половині січня 1942 р. після новорічних свят до Києва почали прибувати співробітники ЕРР. 15 січня повернулися проф. Р. Штампфус як уповноважений з питань до- і ранньої історії в Україні та др. В. Гюлле⁷⁰, 16 січня приїхав археолог др. П. Грімм⁷¹. 20 січня прибула основна група співробітників ЕРР⁷². Наприкінці січня 1942 р. відбулася розмова др. В. фон Франке і проф. Р. Штампфуса з в.о. генералкомісара Гельмутом Квіцрау щодо ЦІМ. Було вирішено, що ЦІМ буде підпорядковано Генералкомісаріату, а його археологічні збірки об’єднані зі збірками ІА у колишньому

⁶⁸ Там само. – С. 47.

⁶⁹ Там само. – С. 111, 113, 116.

⁷⁰ *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 443; *Феттліх Н.* Київський шоденник... – С. 117.

⁷¹ Пауль Грімм / Paul Grimm (18.08.1907, м. Торгау – 19.11.1993, Берлін), археолог, професор. Вищу освіту здобув в ун-ті м. Галле (1925–1929), у 1929 р. захистив дисертацію. У 1933 р. вступив до НСДАП, був членом тов-ва прихильників журналу з доісторії “Маннус”, співробітником спеціалізованої групи з доісторії Союзу боротьби за німецьку культуру. З 1935 р. зберігач і заст. директора Крайового ін-ту доісторії у м. Галле. Після габілітації (1939) доцент ун-ту в Галле (1939–1940), мобілізований до Вермахту (22.10.1940), звільнений у запас (6.01.1942) і запрошений Райхсміністерством окупованих східних територій для роботи у складі Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР у Києві, куди прибув 16.01.1942 р. Керував роботами з пакування і перевезення збірок ЦІМ з території КПЛ у приміщення кол. Музею Леніна. Призначений керівником створеного при генералкомісарі Київської генеральної округи Округного управління до- і ранньої історії (12.03.1942), упродовж травня–червня 1942 р. займався розбудовою Музею до- і ранньої історії, був його директором до листопада 1942 р., відзначався уважним і людяним ставленням до укр. співробітників музею. Вдруге мобілізований до Вермахту 12.12.1942 р., демобілізований за станом здоров’я у грудні 1944 р. З 10.01.1945 р. працював в однойменному замку м. Гьохштедт, куди було вивезено культурні цінності з історичних, краєзнавчих музеїв України. У червні 1945 р. повернувся до Галле, був заарештований за доносом та ув’язнений у концтаборі “Бухенвальд” (26.02.1946–3.02.1950). Після звільнення працював у Крайовому музеї Галле, Міському музеї Біттерфельда, Інституті до- і ранньої історії Німецької академії наук у Берліні, з 1955 р. проф. Берлінського ун-ту ім. Гумбольдта (*Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 440–464; *Reinhard H. Seitz.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – S. 166; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 597).

⁷² ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 61.

Музеї Леніна⁷³. Інша частина збірок ЦІМ мала бути передана до Музею українського мистецтва⁷⁴.

На початку лютого розпочалося інтенсивне пакування збірок ЦІМ для перевезення у Музей Леніна. Цю роботу виконували 8 співробітників ЦІМ, 10 робітників, надісланих з біржі праці, за участі німецьких археологів Р. Штампфуса, В. Гюлле та П. Грімма. У пакуванні також брали участь працівники Інституту археології, зокрема В. Козловська. Керував роботами др. П. Грімм⁷⁵. Пакування і перевезення збірок ЦІМ тривало до 1 травня 1942 р. Для цього знадобилося 53 рейси вантажною машиною, 5 подвійних трамваїв і 12 кінних фур⁷⁶ (за іншими даними – 64 рейси вантажною машиною і 6 трамвайних вагонів⁷⁷).

12 березня 1942 р. при генералкомісарі Київської генеральної округи було утворено Округне управління до- і ранньої історії (Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte) на чолі з др. П. Гріммом⁷⁸. Підпорядковувалося воно відділу науки і культури (Pi) Генералкомісаріату. Це управління взяло у свої руки всі справи, пов'язані з археологічними пам'ятками на території Київської генеральної округи, а також керівництво новоствореним у Києві музеєм на базі археологічних збірок ЦІМ, ЦАРМ, Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР. Офіційно він називався “Музей до- і ранньої історії”, а серед українських співробітників – “Археологічний музей”⁷⁹. Основу цього музею склали археологічні збірки ЦІМ, частина його нумізматичної збірки, що не була евакуйована на схід, а також бібліотека, фототека та архів. Другим за обсягом матеріалів був ІА. Його частку становили археологічні збірки, зокрема Дніпрогесівської експедиції (1927–1932)⁸⁰, фототека, архів і бібліотека. Склад та обсяг археологічної збірки ЦАРМ, включеної до числа збірок Музею до- і ранньої історії, наразі невідомий. Лише кілька речей ЦАРМ були внесені у листопаді 1942 р. у т.зв. “Хвойкинський каталог” НМІУ, розпочатий ще 1897 р. Це – “залізні списи, знайдені біля Лаври та передані д-ром Швейцером” (№ 39112–39113), “матеріали, знайдені в

⁷³ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 569.

⁷⁴ Там само. – С. 392.

⁷⁵ Там само. – С. 230, 393, 406, 685, 902.

⁷⁶ *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 288.

⁷⁷ ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 27.

⁷⁸ Історія Національної академії наук України (1941–1945). – К., 2007. – Ч. 1: Док-ти і матеріали. – С. 542–543; *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 445.

⁷⁹ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 236.

⁸⁰ Збірки Дніпрогесівської експедиції, як свідчить документ № 1, були вивезені воєни 1943 р. разом з іншими збірками КМДРІ до Кракова. В архіві НМІУ серед доведеної документації немає жодної згадки про ці збірки, більше того, вони не згадуються в акті музею від 6 жовтня 1944 р. про збитки і втрати під час нацистської окупації (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 2–16 зв.). Натомість у звіті Зондерштабу до- і ранньої історії за 1942 р. повідомлялося, що знахідки в районі Дніпропетровська (нині м. Дніпро) передавалися виключно в ІА АН УРСР (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 201; *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – К., 2014. – Ч. II: Документи. – С. 508–509).

приміщенні Арсеналу проти Лаври” (№ 39114–39124)⁸¹. Наступними були внесені у каталог 58 експонатів Геологічного музею Інституту геологічних наук АН УРСР (№ 39125–39182)⁸².

21 листопада 1942 р. при райхскомісарі України було утворено Крайовий інститут до- і ранньої історії (Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte beim Reichskommissar für die Ukraine) з місцем осідку в Києві “для забезпечення збереження, зберігання і вивчення всіх пам’яток до- і ранньої історії та археологічних знахідок, а також для здійснення націонал-політично важливих досліджень”⁸³. На відміну від Окружного управління до- і ранньої історії Київської генеральної округи його компетенція поширювалася на всю територію Райхскомісаріату Україна (далі – РКУ). Тому не дивно, що він дуже швидко перебрав на себе функції Окружного управління до- і ранньої історії у Київській генеральній окрузі, зокрема й керівництво його музеєм у Києві. Приблизно з середини січня 1943 р. музей став називатися Крайовий музей до- і ранньої історії, а з документів зникла назва “Окружне управління до- і ранньої історії”, її заступила назва “Крайовий інститут до- і ранньої історії” (далі – КІДРІ). У листопаді 1942 р. директор Музею до- і ранньої історії др. П. Грімм був призваний до Вермахту, і музей тимчасово, приблизно до середини січня 1943 р., очолював Йозеф Бенцінг, керівник відділу науки і культури (Ші) Генерал-комісаріату⁸⁴, поки керівництво КМДРІ у свої руки остаточно не перебрав проф. Р. Штампфус⁸⁵.

Експозиція КМДРІ відома з липня 1942 р. Вона “мала значне ідеологічне навантаження і була побудована навколо ідеї пошуків слідів перебування германського населення на території України”⁸⁶. Іншими словами, її головна ідея зводилася до демонстрації доказів перебування на території України прадавніх германських племен та народностей – скірів, бастарнів, готів, варягів – та їхнього впливу на місцеве населення⁸⁷. Важливість збереження і дослідження в Україні археологічних та історичних пам’яток обґрунтовувалася багатомісячним індо-германським впливом на цю територію: “Розквіт у давні часи в Україні завжди був пов’язаний з північногерманським пануванням,

⁸¹ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 289, 291.

⁸² Там само. – С. 291.

⁸³ Zur Sicherstellung, Erhaltung und Untersuchung aller vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Bodenaltertümer und zur Durchführung nationalpolitisch wichtiger Forschungsaufgaben (ЩАВО України. – Ф. 2077. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 130; Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 447).

⁸⁴ Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 454; Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 211.

⁸⁵ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 246. Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 288–289.

⁸⁶ Там само. – С. 289.

⁸⁷ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 238–239. Див. також статті Р. Штампфуса, П. Грімма про сліди давніх германців на території України: *Stampfuß Rudolf*. Germanen in der Ukraine // Germanen-Erbe. – September/Oktober 1942. – 7. Jg. – Heft 9/10. – S. 130–149 (“Германці в Україні”); *Grimm Paul*. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // Ibidem. – S. 141–148 (“Нордичні знахідки неолітичної доби з України”).

а панування азійських народностей, як-от гунів, монголів, щоразу означало культурний занепад”⁸⁸. Ця ідея була одним із аргументів німецької пропаганди в обґрунтуванні присутності німців на Сході та розпочатої ними війни. Тому українські історичні музеї з їхніми багатими археологічними колекціями не лише викликали науковий інтерес у німецьких археологів, а й становили цінність з точки зору нацистської пропаганди⁸⁹.

Експозиція КМДРІ розміщувалась у 9-ти залах. Тематичний розподіл зал, на нашу думку, відображав структуру відділів музею. Відомі відділи трипільської культури (завідувач Н. Кордиш), готський, тобто черняхівської культури, та етнографічний⁹⁰. Реконструювати склад відділів та будову експозиції КМДРІ дає змогу путівник і схема виставки з до- і ранньої історії України, відкритої у Харкові 1 листопада 1942 р.⁹¹. Її “мозковим центром”, як і київської експозиції, було Імперське управління до- і ранньої історії в особі його керівника проф. Г. Райнерта, уповноваженого райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії, керівника Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР, та проф. Р. Штампуса, уповноваженого з питань до- і ранньої історії в Україні⁹². І київська, і харківська експозиції будувалися на тих самих ідеологічних засадах та, що примітно, мали однакову кількість залів – дев’ять. На допомогу у побудові харківської експозиції було відряджено з КМДРІ археолога Н. Л. Кордиш, яка мала досвід побудови київської експозиції⁹³. Зважаючи на ці обставини, можна було б стверджувати, що обидві експозиції мали однакову структуру, якби не стаття Р. Штампуса “Крайовий музей до- і ранньої історії України у Києві”⁹⁴. В ній автор дає короткий огляд експозиції КМДРІ, який опублікували С. Сорокіна, Т. Радієвська та О. Завальна і склали порівняльну таблицю обох експозицій – київської і харківської, виявивши деякі відмінності⁹⁵. Цю ж порівняльну таблицю, дещо виправлену і доповнену, подаємо нижче.

⁸⁸ “...die blühendsten Zeiten ukrainischer Vorzeit unter nordisch-germanischer Herrschaft standen und jede Vorherrschaft asiatischer Völkerschaften, wie z.B. in der Zeit der Hunnen- und Mongolenherrschaft, einen kulturellen Rückschritt bedeuteten” (зі звіту Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР за 1942 р. (*Кашевара Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – Ч. II. – С. 506)).

⁸⁹ Про ідеологічні засади і завдання нацистської доісторичної та ранньоісторичної науки детально див.: *Кашевара Н.* Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Венднґеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 221–232.

⁹⁰ *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 212.

⁹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 149–153, 156. Огляд розділів цієї виставки за вказаним путівником див.: *Кашевара Н.* Обґрунтування історичних прав на українські території... – С. 224–225; *її ж.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – Ч. I. – С. 213–215.

⁹² *Кашевара Н.* Обґрунтування історичних прав на українські території... – С. 229.

⁹³ Там само. – С. 230.

⁹⁴ *Stampfuß Rudolf.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte... – S. 241–272. Цю статтю див. також: НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 1–49.

⁹⁵ *Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О.* Експозиція Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942–1943) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2017. – Вип. 21. – С. 347–365.

Порівняльна таблиця експозицій

КМДРІ у Києві та виставки з до- і ранньої історії України у Харкові⁹⁶

№ зали	Київ	Харків
1	Палеоліт і мезоліт	Палеоліт
2	Неоліт (трипільська культура)	Неоліт (трипільська культура), 10000–5000 рр. тому ⁹⁷ [ця зала включала також мезоліт]
3	Пізній неоліт і доба бронзи	Доба бронзи, 2500–1000 рр. до н.е.
4	Скіфи і сармати	Греки, скіфи і сармати, VII–II ст. до н.е.
5	Грецькі міста-колонії на берегах Чорного моря	Готи (черняхівська культура), II–IV ст.
6	Германці в Україні (бастарни, скіри, готи)	Салтівська культура, слов'яни, вікінги, VI–X ст.
7	Слов'яни і заснування Київської варязької імперії	Пізні слов'яни, XI–XII ст.
8	Київська імперія	Азіати
9	Українська етнографія	Народне мистецтво до більшовизму [українська етнографія]

Як бачимо, у харківській експозиції з'явилася нова зала “Азіати”, а у київській експозиції в окремій залі, тобто ширше, висвітлено грецькі міста-колонії у Північному Причорномор'ї. Всі інші теми експозицій збігаються. Ці відмінності залежали, на нашу думку, від наявності у музеях відповідних археологічних матеріалів.

Штат КМДРІ, за винятком німецького керівництва та німецької машиністки фрау Франке, яка працювала у музеї з 1943 р.⁹⁸, складали місцеві співробітники, в основному колишні працівники ЦІМ та ІА, які з різних причин не евакуювалися на схід. Штат музею не був сталим – одних співробітників звільняли або вони звільнялися, інших брали на роботу. Всього у КМДРІ за два роки його існування працювало більше 40 місцевих співробітників. Заступником директора КМДРІ був П. П. Курінний. Науковими співробітниками працювали археологи, історики та етнографи, серед них відомі і досвідчені фахівці: В. Є. Козловська, І. М. Самойловський, Н. Л. Кордиш, Б. П. Безвенглинський, Є. Ф. Покровська, Є. В. Махно, Н. В. Лінка (Геппелнер), нумізмат В. А. Шугаєвський, етнографи: В. С. Мамонов, Ю. Ю. Павлович, В. С. Парасунько, П. А. Таранушенко, який перейшов працювати у відділ пропаганди (Па) Генералкомісаріату⁹⁹. Посаду художника обіймала

⁹⁶ Там само; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 149–153, 156.

⁹⁷ Датування розділів є лише у путівнику харківської виставки, натомість у статті Штампфуса датування розділів київської експозиції відсутнє (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 149–153, 156; *Stampfuß Rudolf*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte... – S. 259–263; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 24–28).

⁹⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 247.

⁹⁹ *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 226.

археолог Л. С. Шиліна¹⁰⁰. Науково-допоміжний персонал налічував 9 співробітників, технічний – 14, і ще чотири особи, посади яких не встановлені¹⁰¹. Під дахом КМДРІ були об'єднані найкращі сили археологів, етнографів, які перебували тоді у Києві.

*Київ – Краків – Гьохштедт – Мюнхен
(вересень 1943 р. – грудень 1945 р.)*

7 вересня 1943 р. штадткомісаром Києва було оголошено про евакуацію цивільних установ у місті¹⁰². Вже через тиждень, в середині вересня, почалося пакування збірок КМДРІ для вивезення до Кракова¹⁰³. Організацією вивезення керував директор КІДРІ/КМДРІ проф. Р. Штампфус за дорученням уповноваженого з до- і ранньої історії при райхсміністрі окупованих східних територій проф. Г. Райнерта, водночас керівника Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР. Збірки КМДРІ розглядалися як майно КІДРІ, який належав до німецького цивільного управління РКУ і підлягав евакуації¹⁰⁴. Щоб забезпечити безперешкодне вивезення музейних збірок, проф. Р. Штампфус 20 вересня 1943 р. знову увійшов до складу ЕРР¹⁰⁵. Останній залишив у місті свою ар'єргардну команду з п'яти осіб на чолі з Ф. Шюллером¹⁰⁶. Це дало можливість Р. Штампфусу після завершення 26 вересня 1943 р. евакуації цивільних установ та утворення 3-кілометрової забороненої зони вздовж Дніпра¹⁰⁷ залишитись у місті й вивезти через ЕРР археологічні збірки та інші наукові матеріали КІДРІ/КМДРІ. До 1 жовтня 1943 р. пакувальні та вантажні роботи виконувалися силами співробітників музею¹⁰⁸, потім – ар'єргардної команди ЕРР, Р. Штампфуса та чотирьох місцевих співробітників¹⁰⁹.

У період з 27 вересня до 17 жовтня 1943 р. з КІДРІ/КМДРІ до Кракова було вивезено 6 вагонів археологічних збірок та інших матеріалів. Це були знахідки періоду палеоліту (269 ящиків, 72 пакунки); неоліту (121 ящик, 36 пакунків), трипільської культури (461 ящик, 121 пакунок); періоду бронзи (12 ящиків, 8 пакунків), Скіфії (27 пакунків у 27-ми ящиках); з розкопок грецьких міст Північного Причорномор'я (228 ящиків, 63 пакунки), у тому числі Ольвії (215 ящиків, 63 пакунки), готів (14 пакунків у 14-ти ящиках), праслов'янських культур, вікінгів та інше (20 пакунків у 20-ти ящиках), а також знахідки з розкопок Дніпрогесівської експедиції (766 ящиків, 156 пакунків). Крім того, були вивезені черепи з різних розкопок (4 ящики¹¹⁰), два не запаковані скіфські казани, нумізматика (7 ящиків), архів (5 ящиків),

¹⁰⁰ ІА НАН України, відділ кадрів, особова справа Шиліної Л. С. – Арк. б/№.

¹⁰¹ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 289–290; їх же. Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 213–226.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 275.

¹⁰³ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 250–253.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 288.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 171. – Арк. 274.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 51. – Арк. 100.

¹⁰⁷ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 305–306.

¹⁰⁸ Там само. – С. 253–254, 307.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 69, 100.

¹¹⁰ Тут і далі в дужках кількість ящиків і пакунків збігається, тобто у даному випадку – 4 пакунки у 4-х ящиках.

фотоархів (скляні негативи – 24 ящики) та бібліотека КІДРІ – разом 1958 ящиків і 570 пакунків (док. № 1). Всього з Києва до Кракова було вивезено 8 залізничних вагонів із збірками КІДРІ/КМДРІ, Архітектурно-історичного музею (нині Національний заповідник “Софія Київська”, далі – НЗСК) та Музею українського мистецтва (нині НХМУ). До Кракова зі співробітників КМДРІ виїхали з сім’ями П. Курінний, Б. Безвенглинський та В. Козловська¹¹¹.

Вивезення з Києва музейних цінностей до Кракова (27.09.–17.10.1943)¹¹²

Відправл. з Києва	Кількість вагонів	Склад вантажу	Прибуття у Краків
27.09.1943	2	Археологічні збірки КМДРІ (<i>відправник Р. Штампус, у супроводі Б. Безвенглинського</i>)	4/6.10.1943
1.10.1943 №№ вагонів: Мюнхен 41764 Франсе 301641	2	<ul style="list-style-type: none"> Археологічні збірки та частина бібліотеки КМДРІ/КІДРІ; збірки відділу народного мистецтва і художньо-промислового відділу Музею українського мистецтва (українське народне вбрання, рушники, зразки вишивки, парчі, збірка писанок, речі з дерева) – <i>відправник Р. Штампус</i> 	18.10.1943
7.10.1943 № рейсу: 06 350 400; №№ вагонів: Мюнхен 92811 Кассель 76248	2	<ul style="list-style-type: none"> Археологічні збірки та частина бібліотеки КМДРІ; з Музею українського мистецтва (решта збірки тканин, богослужбовий одяг, решта етнографічної збірки); матеріали Архітектурно-історичного музею, нині НЗСК, (23 фрески, 1 мозаїка, фотоархів, бібліотека, кресленики, плани та ін.); 6 ящиків картин радянських художників; ящик з географічними атласами і картами (<i>відправник Ф. Шюллер, у супроводі П. Курінного</i>) 	14.10.1943
17.10.1943	2	<ul style="list-style-type: none"> Археологічні збірки КМДРІ та решта бібліотеки КІДРІ; решта збірок відділу народного мистецтва та художньо-промислового відділу Музею українського мистецтва 	22.10.1943

Вивезені з Києва до Кракова музейні збірки попередньо мали розміщуватися в Інституті німецької діяльності на Сході. Однак сталося інакше –

¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 35; Спр. 225. – Арк. 268, 307.

¹¹² Там само. – Спр. 51. – Арк. 69 зв., 102; Спр. 225. – Арк. 307, 308; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 307.

вони були розміщені у приміщенні Головного управління музеїв при Головному відділі науки і навчання Генеральної Губернії по вул. Гауптштрассе (Головна), 17 та у критій галереї Домініканського монастиря у Кракові¹¹³. Збірки, які надійшли у Краків 4/6 жовтня¹¹⁴, 14 жовтня і 18 жовтня, розмістили у приміщенні Головного управління музеїв¹¹⁵. Наступні збірки, які прибули 22 жовтня, були вивантажені тієї ж ночі і розміщені на ранок у Домініканському монастирі (167 ящиків), а частина, в основному книжки, – у Головному управлінні музеїв¹¹⁶.

11 жовтня 1943 р. до Кракова прибув один вагон з Дніпропетровська–Кривого Рогу (відправлений 28 вересня з Дніпропетровська і 3 жовтня 1943 р. з Кривого Рогу), в якому були матеріали розкопок др. В. Гюлле 1943 р., не запаковані архівні матеріали щодо німецької колонізації півдня України¹¹⁷, партархів Дніпропетровської обл., – їх розмістили у приміщенні Головного управління музеїв¹¹⁸. Через місяць, 5 листопада, впорядковані матеріали Дніпропетровського партархіву (29 ящиків, 64 коробки, 343 пакети), а також один ящик з книжками і атласами, 6 великих ящиків з картинами радянських художників з Дніпропетровського художнього музею були завантажені у вагон і відправлені в Ратібор (нині Рацібож)¹¹⁹. Всього до Кракова протягом жовтня–грудня 1943 р. прибули 11 вагонів з України – дев'ять у жовтні (вісім з Києва і один з Дніпропетровська) та два у грудні – з Вінниці¹²⁰ (10.12.1943) та Умані¹²¹ (26.12.1943)¹²².

На чолі команди, яка опікувалася у Кракові культурними цінностями з України, стояв керівник групи “Дніпро” Зондерштабу до- і ранньої історії (далі – ЗШДРІ) ЕРР гауптайнзацфюрер др. В. Гюлле. Він був відряджений до Кракова 7 жовтня 1943 р. за розпорядженням проф. Г. Райнерта, керівника ЗШДРІ ЕРР, уповноваженого райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії, та з дозволу Управління ЕРР для приймання культурних цінностей з музеїв України та їхнього збереження¹²³. Щоб забезпечити у Кракові опіку над українськими культурними цінностями та фінансування з боку ЕРР за розпорядженням штабсфюрера Г. Утікаля 18 жовтня 1943 р. було

¹¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 295, 307.

¹¹⁴ Дані щодо надходження до Кракова перших двох вагонів з Києва розходяться – у ранніх звітах називається дата 4.10.1943 (Там само. – Арк. 307, 308), а у пізніших звітах – 6.10.1943 (Там само. – Арк. 296, 298).

¹¹⁵ Там само. – Арк. 301, 307, 308.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 301.

¹¹⁷ Ці матеріали при впорядкуванні у Кракові не були виявлені (Там само. – Арк. 267).

¹¹⁸ Там само. – Арк. 296, 298, 307; Спр. 75. – Арк. 187 зв., 191.

¹¹⁹ Там само. – Спр. 225. – Арк. 268, 289.

¹²⁰ 37 ящиків, 4 пакети, бібліотека Ін-ту хімії з Києва (нині Ін-т органічної хімії НАНУ) та портрет княгині Марії Григорівни Щербатової, ймовірно, роботи Ф. фон Ленбаха, відправник Р. Штампфус (Там само. – Арк. 252–253).

¹²¹ 31 ящик, 7 бочок, 2 пакунки, близько 130-ти картин, приблизно 1500 книг, журнали, дві старовинні шафи, відправники В. Модріян, П. Курінний (Там само. – Арк. 255–257).

¹²² Там само. – Арк. 252–253.

¹²³ Там само. – Арк. 295, 307.

створено Краківську філію на чолі з В. Гюлле і прикріплено її до Головної робочої групи України (далі – ГРГУ) ЕРР, яка перебувала на той час у Моршині¹²⁴. Філія розміщувалася так само у приміщенні Головного управління музеїв.

Протягом жовтня–листопада 1943 р. сформувалася команда Краківської філії, яка складалася з українських і німецьких співробітників. Команда В. Гюлле у листопаді 1943 р. налічувала, крім нього, чотирьох німецьких співробітників: заступник – оберайнзацфюрер Франц Курцвайль (з 26.10.1943), кресляр та технічний робітник – айнзацфюрер Гайнц Кюстгардт (з 28.10.1943), фотограф – Маргарете Рік (з 12.11.1943), науковий співробітник – Вальтер Модріян (з 30.11.1943) і трьох українських: Б. Безвенглинський (з 18.10.1943 р.), В. Козловська і П. Курінний (обидва з 27.10.1943 р.)¹²⁵. Майже через два місяці Б. Безвенглинський і В. Козловська були змушені як українці, що прибули з РКУ і не мали дозволу на перебування у Генеральній Губернії, залишити її межі. Вони разом із сім'ями виїхали у супроводі Г. Кюстгарда 20 грудня 1943 р. до м. Ратібор¹²⁶ (з 1939 р. у складі Райху), куди вже з Берліна перебралася велика частина відділів Управління ЕРР. У Кракові з українських співробітників залишився лише П. Курінний як “фольксдойче”.

Співробітники Краківської філії приймали вантажі з культурними цінностями з України, дбали про їхнє розміщення та збереження, провадили облік і готували збірки до подальшого переміщення у Райх. Останнє включало упорядкування, інвентаризацію і пакування, особливо тих збірок, які прибули у Краків недбало, поспіхом запаковані або й зовсім не запаковані. Це стосувалося насамперед етнографічної збірки Музею українського мистецтва (нині НХМУ). Текстиль, зразки народного одягу у Кракові було продезинфіковано, сфотографовано, на кожний предмет було складено картку з фотографією предмета¹²⁷. На початок січня 1944 р. було сфотографовано 1650 вишитих рушників, доріжок, скатертин і сорочок¹²⁸.

У результаті інвентаризаційних робіт, проведених у Кракові, було складено німецькою мовою чотири переліки предметів і збірок, вивезених у вересні–жовтні 1943 р. з Києва. Першим було складено перелік археологічних збірок з однойменного музею КІДРІ та розкопок др. В. Гюлле біля Дніпропетровська, датований 16 листопада 1943 р. (док. № 1). Він додавався до тижневого звіту (8–14.11.1943) Краківської філії від 15 листопада 1943 р., адресованого ГРГУ ЕРР, куди надійшов 18 листопада 1943 р.¹²⁹. У звіті зокрема повідомлялося про завершення інвентаризації збірок КМДРІ, що підтверджувалося цим переліком, про новий порядок розміщення ящиків з археологічними збірками і підготовку до фотозйомки етнографічної збірки Музею українського мистецтва (нині НХМУ).

¹²⁴ Там само. – Арк. 301, 306.

¹²⁵ Там само. – Арк. 268, 276, 283, 294, 295; *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – Ч. I. – С. 127.

¹²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 252, 296.

¹²⁷ Там само. – Арк. 278.

¹²⁸ Там само. – Арк. 252.

¹²⁹ Там само. – Арк. 283.

Другий, третій і четвертий переліки не мають дати складання, але містять червоний штамп надходження – 10 грудня 1943 р.¹³⁰ Вони додавалися до звіту Краківської філії за листопад, відправленого 2 грудня 1943 р. на адресу ГРГУ ЕРР, яка отримала його 10 грудня того ж року¹³¹. Це перелік предметів Архітектурно-історичного музею у Києві (нині НЗСК). Він налічував 46 позицій, з яких 23 фрески та фрагмент мозаїки “Отці церкви” Михайлівського Золотоверхого собору, а також гравюри, малюнки, плани церков, карти, фотографії та негативи. Третій – перелік ілюстративних матеріалів однойменного музею КІДРІ, серед них чотири фрески того ж собору (док. № 2). Четвертий – перелік єгипетських старожитностей, в основному мумії у саркофагах, так само з однойменного музею КІДРІ (док. № 3). Другий і третій переліки були опубліковані в українському перекладі¹³².

Після проведення інвентаризаційних робіт та підготовки до подальшого транспортування всі українські збірки, які протягом жовтня–грудня 1943 р. опинилися у Кракові, були вивезені у другій половині лютого 1944 р. до Баварії в однойменний замок м. Гьохштедт на Дунаї¹³³. Тут розмістився КІДРІ разом з вивезеними збірками з підпорядкованих йому музеїв, у тому числі з КМДРІ та інших київських музеїв. Керівником КІДРІ у Гьохштедті був проф. Р. Штампфус. Протягом першої половини 1944 р. тут було сконцентровано збірки з історичних, археологічних і краєзнавчих музеїв України, Криму, Мінська та Вільнюса. Українські збірки, що перебували у Гьохштедті, виходячи з сьогоденних кордонів України, походили з музеїв Бахчисарая, Вінниці, Керчі, Києва, Львова, Миколаєва, Полтави, Сімферополя, Умані, Феодосії та Херсона.

З українських співробітників КІДРІ у Гьохштедтському замку працювали колишні співробітники КМДРІ Б. Безвенгліньський, В. Козловська, Н. Кордиш, П. Курінний, а також К. Мощенко, директор Полтавського краєзнавчого музею під час окупації. З німецьких співробітників, крім вищезазначеного проф. Р. Штампфуса, тут працювали вже відомі др. В. Гюлле, який очолив Інститут нордично-германської ранньої історії Східного регіону (Institut für die nordisch-germanische Frühgeschichte des Ostraumes), створений при Райхсміністерстві окупованих східних територій у період 19 червня – 15 серпня 1944 р., та др. П. Грімм, який працював у Гьохштедті після демобілізації з 10 січня 1945 р. Всі зібрані у замку Гьохштедта збірки культурних цінностей, вивезені з території тодішнього Радянського Союзу, до кінця війни належали до компетенції Райхсміністерства окупованих східних територій, а замок м. Гьохштедта вважався місцем збереження евакуйованих ним музейних збірок¹³⁴.

¹³⁰ Там само. – Арк. 271–275.

¹³¹ Там само. – Арк. 268–270.

¹³² *Коренюк Ю., Ком С., Себта Т.* Привласнення і реституція... – С. XXVI.

¹³³ BAArch/NS-8/268/36–36RS; *Freitag Gabriele, Grenzer Andreas.* Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion // “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998. – С. 64.

¹³⁴ *Seitz Reinhard H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – S. 159–164; *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 460.

22 квітня 1945 р. Гьохштедт зайняли американці¹³⁵. Вивезені з України, Криму, Мінська і Вільнюса збірки майже до кінця року залишалися у замку Гьохштедта. Протягом 4 листопада – 20 грудня 1945 р. вони були перевезені у Мюнхенський центральний збірний пункт (далі МЦЗП), створений американцями для реституції культурних цінностей, вивезених нацистами з окупованих країн¹³⁶.

Post Scriptum

З Мюнхена музейні збірки, вивезені з КІДРІ/КМДРІ, були повернуті Радянському Союзу 15 квітня 1947 р. разом з іншими збірками, вивезеними з музеїв України, Росії, Білорусі та Литви. 4 грудня 1947 р. транспорт із семи вагонів (1127 місць) з українськими культурними цінностями, повернутими з Німеччини, прибув до Києва¹³⁷. Вони були перевезені у Державний історико-культурний заповідник “Києво-Печерська лавра” (нині НКПІКЗ), де протягом двох з половиною місяців (4.01.–15.03.1948) працювала комісія з приймання та інвентаризації культурних цінностей. До Державного історичного музею УРСР (нині НМІУ) мали повернутися тоді 618 ящиків із збірками музею, вивезеними у 1943 р., а до ІА АН УРСР – 47 ящиків¹³⁸. Як бачимо, кількість вивезених і повернутих ящиків значно відрізняється. Повернулося майже втричі менше вивезених ящиків (див. док. № 1). Якщо навіть припустити, що збірки перепаковувалися у більші ящики, коли вміст двох або кількох ящиків об’єднувався, все одно різниця вивезених і повернутих місць залишається досить значною. Це дозволяє зробити висновок, що не всі предмети/збірки повернулися до місць свого колишнього зберігання. Тим більше, що прецеденти вже є.

У 1995 р. завдяки старанням проф. В. Айхведе, тодішнього директора Дослідницького центру Східної Європи у Бремені, НМІУ з Німеччини було повернуто більше 700 книг (6 ящиків), що були вивезені з КІДРІ восени 1943 р. до Кракова. Проф. Айхведе виявив їх у Пфальбаум-Музеум (Музей на палях) в с. Унтерульдінгені (земля Баден-Вюртемберг), який заснував (1953) і до 1989 р. очолював проф. Г. Райнерт, колишній уповноважений з до- і ранньої історії при Райхсміністерстві окупованих східних територій та очільник Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР¹³⁹.

Окремі артефакти з довоєнної збірки НМІУ були виявлені у Краківському археологічному музеї (Muzeum Archeologiczne w Krakowie). Це 19 предметів (фібули та ремінна гарнітура) IV–VII ст. з Середнього Подніпров’я. У 2000-х рр. фахівцями НМІУ було переконливо доведено, що 17 предметів

¹³⁵ Reinhard H. Seitz. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – С. 155.

¹³⁶ Там само. – С. 169.

¹³⁷ Hartung Ulrike. Der Weg zurück... – С. 212; Себома Т. М. Мюнхенська систематична Картотека... – С. 226–228; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 944–945.

¹³⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 944–946.

¹³⁹ Eichwede Wolfgang. Die Kunst der Stunde. Restitution zwischen Expertise und Diplomatie: Aus dem Maschinenraum der deutsch-russischen Kulturbeziehungen // Osteuropa. – 3–4/2017. – С. 192.

належали до війни НМІУ¹⁴⁰. Також у Краківському археологічному музеї зберігаються 20 дерев'яних ящиків з металевими предметами від епохи бронзи до раннього Середньовіччя, які у музеї заінвентаризовані як такі, що походять “зі старих львівських зібрань”. Польський дослідник Михайл Парчевський висловив припущення, що вони “відносяться до київських колекцій межі ХІХ–ХХ ст.”¹⁴¹.

У Мюнхенському державному археологічному музеї (Archäologische Staatssammlung München) на депозитному зберіганні перебувають 11 артефактів з кириличними шифрами, які також походять з довоєнної збірки НМІУ. Це 9 однотипних глиняних пряслиць, одна кам'яна шліфована сокирка і одне кам'яне яйце. Пряслиця походять з фондів НМІУ, а саме зі збірки “Кирилівські землянки” (відкриті й розкопані у 1895–1896 рр. під керівництвом В. Хвойки на горі в межах садіб по вул. Кирилівській, 59–61 у Києві). Інші два предмети – кам'яну шліфовану сокирку і кам'яне яйце – можна з великою вірогідністю так само віднести до збірки НМІУ. На сокирці частково зберігся номер білою фарбою “684[43]/684[93]”. У НМІУ до війни певний період наносилися номери білою фарбою. Кам'яне яйце належить, ймовірно, до періоду Київської Русі. Глиняні фарбовані яйця, покриті часто поливою, були розповсюджені в ХІ–ХІІ ст. у Київській Русі. В археологічних збірках цього періоду, що зберігаються у НМІУ, є такі зразки¹⁴².

Окремі предмети, книжки зі збірок НМІУ, як бачимо, виринули з небуття саме на шляху переміщення їх у 1943–1945 рр. або були пов'язані з особами, причетними до їхнього вивезення. Тому публікація переліків вивезених на захід у 1943 р. українських культурних цінностей, введення їх у науковий обіг сприятиме ширшим дослідженням післявоєнної долі цих цінностей, їхнього можливого виявлення і, безумовно, реституції.

Метод і принципи публікації

Документи, що пропонуються нижче до уваги читачів, публікуються науково-критичним методом із збереженням орфографії, пунктуації та оформлення. У квадратних дужках без застереження розкриваються скорочення та з відповідним коментарем у виносках – знак тотожності у вигляді подвійних лапок. Так само у супроводі коментарів виділяються виправлені помилки у назвах або числах. Наприкінці блоку документів розміщено коментарі за змістом, які позначаються цифрами. Авторство коментарів зазначається наприкінці ініціалами *Т. Р.*, *Т. С.*, *С. С.*

Т. Себта

¹⁴⁰ *Строкова Л. В.* Краківський слід археологічної колекції НМІУ... – С. 81, 84.

¹⁴¹ Там само. – С. 84.

¹⁴² *Себта Т.* Українські культурні цінності, втрачені... – С. 28, 30–31.

**Перелік археологічних збірок з однойменного музею
Крайового інституту до- і ранньої історії в Києві
та розкопок др. В. Гюлле біля Дніпропетровська, вивезених
у вересні–жовтні 1943 р. до Кракова. *Краків, 16 листопада 1943 р.***

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – Außenstelle Krakau

Inventarverzeichnis

I. Vorgeschichte**

Vorgeschichtliche Sammlungen aus dem Landesinstitut für Vor-
und Frühgeschichte in Kiew und Ausgrabungen

Dr. Hülle bei Dnjeppropetrowsk

Zeitalter	Gegenstand	Gen[eral] bezirk	Fundorte	Packun- gen	Kisten einzeln
1. Paläolitikum	Funde	Kiew	Kyrillowstraße Honci	72	269
		Wolhynien- Podolien	Hubariv Kitajgorod Studenica		
		Shitomir	Korosten		
		Tschernigow	D[i]chtjariwka*** Mesin Puschkari Schurawka		
		Jusowka	Amwrossijewka		
2. Neolitikum	Funde	Kiew	Kojlow Kaniw Krementschuk Nahoriani Nikolska sloboda Staroselo Traktemirow Wischinki		
		Wolhynien- Podolien	Bakota Borschivci Braha Kalatschkivci Kudlajowka Kuschelowo		

* Електронний набір, переклад з німецької – С. Сорокіна, археографічне опрацювання – Т. Себга.

** Всі три рядки підкреслено на друкарській машинці, останній рядок – подвійною лінією у вигляді тире.

*** В оригіналі помилково *Dechtjariwka*.

			Marianowka Otroki[w]* Osarinci Patrinci Rogisna Stara Uschica Sokol Vila [J]aruska**		
		Tschernigow	Dichtjariwka Juchnowa Gnidyn Korop L[o]siwok*** Luschniki Mesin Mowtschan-See Rohivka Salowa Sednjow Sotnica Smjatschko – P[unkt] 14		
		Charkow	Prischib	36	121
3. Neolitikum (Tripolje)	Funde	Kiew	Kiew (Chwojka) Kiew (Kurinn[y]j ^{4*}) Jewminka Chalepje (Maka- renko) Tripolje (Chwojka)		
		Wolhynien- Podolien	Fridrivei Chonkivci Kadijewci Kriwtschik Lajewci Letitschiw Medschibisch Osarinci Patrinci Pliskiw–Tscher- njawka Te[k]liwka ^{5*}	121	461

* В оригіналі помилково *Otrokit*.

** В оригіналі з маленької літери *jaruska*.

*** В оригіналі помилково *Lasiwok*.

^{4*} В оригіналі помилково *Kurinnji*.

^{5*} В оригіналі помилково *Tetliwka*.

4. Bronze	Funde	verschiedene Fundorte		8	12
5. Skythen	Funde	[verschiedene]* [Fundorte]		27	27
6. Griechen	Funde	[verschiedene] [Fundorte]		13	13
	Funde	Nikolajew	Olbia	63	215
7. Goten	Funde	verschiedene Fundorte		14	14
8. Slaw[ische] Kultur	Funde	[verschiedene] [Fundorte]		2	2
9. Wikinger	Funde	[verschiedene] [Fundorte]		14	14
10. Verschiedenes	Funde	[verschiedene] [Fundorte]		4	4
11. Verschiedene Zeitalter	Funde	Dnjeprope-trowsk	Dnjeprostruj:**		
			Kanzirka	71	368
			Jamburg–Osokorivka	3	12
			Kitschkas	15	72
			Wolnigi	4	21
			Tavolschani	3	14
			Sobatschki	5	19
			Chortica	2	10
			Winogrady	2	10
			Pochilij	1	5
			Dur[n]a-Skelja***	3	11
			Gadjutscha Balka	4	20
			Fedorowka–Nowo-Alexandrowka–		
			Boschkiw	6	30
			Woloskje	9	41
			Nikolskoje	3	15
			Ogren	5	19
Perun	12	58			
verschiedene	8	41			
Zusammen		156	766		
12.	Funde	aus dem Museum in Poltawa		17	17
13.	Schädel	verschiedene Fundorte		4	4
14. Goten	Ausgrabungen Dr. Hülle	Dnjeprope-trowsk	Nowo-Alexandrowka	57	57
			Wilna Balka		
			Wolossoke		
			Federowka		
15.	Münzen	verschiedene Fundorte		7	7
16.	Glasnegative		(Institut)	24	24

* Тут і далі у квадратних дужках розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок.

** Підкреслено на друкарській машинці.

*** В оригіналі помилково *Durha-Skelja*.

17.	Archive	(Institut)	5	5
Summe der Packungen und Kisten: Unverpackt: 2 Skythenkessel			[644]*	[2032]**
			2	2

Кракав, den 16. November 1943

284***

18. Nov[ember] 1943^{4*}

Anton^{5*}

ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 284–286. Оригінал, машинопис.

Переклад

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга, Краківська філія

Інвентарний опис

I. Доісторія

Доісторичні зібрання Крайового інституту до- і ранньої історії в Києві та розкопок др. Гюлле біля Дніпропетровська

Доба	Предмет	Генеральна округа	Місце знахідки	Пакунок	Окремі ящики
1. Палеоліт	Знахідки	Київ	Кирилівська вулиця ¹ Гінці ²	72	269
		Волинь-Поділля	Губарів ³ Китайгород ⁴ Студениця ⁵		
		Житомир	Коростень ⁶		
		Чернігів	Дігтярівка ⁷ Мізин ⁸ Пушкарі ⁹ Журавка ¹⁰		
		Юзівка ¹¹	Амвросіївка ¹²		
2. Неоліт	Знахідки	Київ	Койлів ¹³ Канів ¹⁴ Кременчук ¹⁵ Нагоряни ¹⁶ Микільська слобідка ¹⁷ Старосілля ¹⁸ Трахтемирів ¹⁹ Вишеньки ²⁰		

* В оригіналі помилково 628.

** В оригіналі помилково 2018.

*** Канцелярський шифр ГРГУ ЕРР синім олівцем на першій сторінці вгорі праворуч.

^{4*} Штемпель надходження в ГРГУ ЕРР (м. Моршин) червоним чорнилом на першій сторінці вгорі праворуч під канцелярським шифром, скорочення Nov. готичними літерами.

^{5*} Власноручний підпис керівника ГРГУ ЕРР Георга Антона синім олівцем під штампелем надходження.

		Волинь-Поділля	Бакота ²¹ Борщівці ²² Брага ²³ Калачківці ²⁴ Кудлаївка ²⁵ Кужелеве ²⁶ Мар'янівка ²⁷ Отроків ²⁸ Озаринці ²⁹ Патринці ³⁰ Рогізна ³¹ Стара Ушиця ³² Сокіл ³³ Вила-Ярузькі ³⁴		
		Чернігів	Дігтярівка ³⁵ Юхнове ³⁶ Гнідин ³⁷ Короп ³⁸ Л[о]зівок ³⁹ Лушники ⁴⁰ Мізін ⁴¹ Мовчан-озеро ⁴² Рогівка ⁴³ Салова ⁴⁴ Седнів ⁴⁵ Сосниця ⁴⁶ Смячка – пункт 14 ⁴⁷		
		Харків	Пришиб ⁴⁸	36	121
3. Неоліт (Трипілля)	Знахідки	Київ	Київ (Хвойка) ⁴⁹ Київ (Курінний) ⁵⁰ Євминка ⁵¹ Халеп'я (Макаренко) ⁵² Трипілля (Хвойка) ⁵³		
		Волинь-Поділля	Фридрівці ⁵⁴ Хоньківці ⁵⁵ Кадіївці ⁵⁶ Кривчик ⁵⁷ Лоївці ⁵⁸ Летичів ⁵⁹ Меджибіж ⁶⁰ Озаринці ⁶¹ Патринці ⁶² Плисків–Чернявка ⁶³ Те[к]лівка ⁶⁴	121	461
4. Бронза ⁶⁵	Знахідки	Різні місця знахідок		8	12
5. Скіфи ⁶⁶	Знахідки	Різні місця знахідок		27	27

6. Греки ⁶⁷	Знахідки Знахідки	Різні місця знахідок		13	13
		Миколаїв	Ольвія	63	215
7. Готи ⁶⁸	Знахідки	Різні місця знахідок		14	14
8. Сло- в'янська культура	Знахідки	Різні місця знахідок		2	2
9. Вікінги ⁶⁹	Знахідки	Різні місця знахідок		14	14
10. Різне	Знахідки	Різні місця знахідок		4	4
11. Різні періоди	Знахідки	Дніпропе- тровськ	Дніпробуд ⁷⁰ :		
			Канцирка ⁷¹	71	368
			Ямбург–Осокорівка ⁷²	3	12
			Кічкас ⁷³	15	72
			Вовніги ⁷⁴	4	21
			Таволжаний ⁷⁵	3	14
			Собачки ⁷⁶	5	19
			Хортиця ⁷⁷	2	10
			Виноградний ⁷⁸	2	10
			Похилий ⁷⁹	1	5
			Дурна Скеля ⁸⁰	3	11
			Гадюча Балка ⁸¹	4	20
			Федорівка– Новоолександрівка– Божків ⁸²	6	30
			Волоське ⁸³	9	41
Микільське ⁸⁴	3	15			
Огринь ⁸⁵	5	19			
Перун ⁸⁶	12	58			
різні	8	41			
Разом	156	766			
12.	Знахідки	з Музею у Полтаві ⁸⁷		17	17
13.	Черепи	Різні місця знахідок ⁸⁸		4	4
14. Готи	Розкопки др. Гюлле ⁸⁹	Дніпропе- тровськ	Новоолександрівка	57	57
			Вільна балка		
			Волоське		
			Федорівка		
15.	Монети	Різні місця знахідок		7	7
16.	Скляні негативи ⁹⁰	(Інститут)		24	24
17.	Архіви ⁹¹	(Інститут)		5	5
Загальна кількість пакунків та ящиків Незапаковані: 2 скіфські казани ⁹²				[644]	[2032]
				2	2

Краків, 16 листопада 1943 р.

284

18 листопада 1943 р.

Антон⁹³

**Перелік ілюстративних матеріалів з однойменного музею
Крайового інституту до- і ранньої історії в Києві,
вивезених у вересні–жовтні 1943 р. до Кракова.
*Краків, не пізніше 2 грудня 1943 р.****

[печатка]**

Verzeichnis des Illustrationsmaterials***

der Ausstellung des Landesinstitutes für Vor- und Frühgeschichte in Kiew

Nummer	Gegenstand	Stück	Charakter	Zustand	Fundort
1.	Freske: Kreuz	1	orig[inal]	gut	Michaelsklost[er] Kiew
2.	Freske: Ornament, 59×72	1	orig[inal]	gut	[Michaelskloster Kiew]
3.	Freske: 6 Apostel	1	cop[ie] Even- bach	gut	Jeleskloster Tschernigow
4.	Mosaik: Apostel	1	cop[ie] Jukin	gut	Mich. Klost.
5.	Mosaik: Hl. Thekla	1	cop[ie] Kaspi- rovitsch	gut	Erlöserkirche Tschernigow
6.	Freske: Ornament	1	orig[inal]	gut	Mich. Kloster
7.	Freske: Ornament	1	orig[inal]	gut	Mich. Kloster
8.	Historische Karten	15	orig[inal] u[nd] cop[ien]	gut	–
9.	Arhäolog[ische] Karten	3	orig[inal] cop[ie]	gut	–
10.	Trachtenkarte	12 Teile	orig[inal] Pavlovitsch	gut	–
11.	Zeichnungen: Tripolje, Goten, Bastarnen	8 Blatt	Pavlovitsch	[gut]**	–
12.	Grundkarte	8 Blatt	orig[inal]	gut	–
13.	Archiv Volkskunde	1 Kiste	orig[inal]	gut	–
14.	Negative: Volkskunde	1 Kiste	orig[inal]	gut	–
15.	Altarplatte	1	orig[inal]	schadh[aft]	–
16.	Altarplatte	1	orig[inal]	gut	–
17.	Haustypenkarte	16	Pavlovič	gut	–

* Датовано за звітом Краківської філії ГРГУ ЕРР за листопад місяць від 2.12.1943 р., до якого додавався цей перелік.

** Печатка ЕРР “Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete” синім чорнилом вгорі ліворуч.

*** Підкреслено на друкарській машинці.

* У квадратних дужках розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок.

18.	Histor[ische] Kartenskizzen Slavenzzeit	6	orig[inal]	gut	–
-----	---	---	------------	-----	---

[печатка]*

10. Dez[ember] 1943**

ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 274. Оригінал, машинопис.

Опубліковано в українському перекладі: *Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVII.

Переклад

[печатка]

Перелік ілюстративного матеріалу експозиції Крайового інституту до- і ранньої історії у Києві

Номер	Предмет	Кількість	Характер	Стан	Місце знахідки
1.	Фреска: хрест ⁹⁴	1	оригінал	добрий	Михайлівський монастир, Київ
2.	Фреска: орнамент, 59×72 ⁹⁵	1	оригінал	добрий	Михайлівський монастир, Київ
3.	Фреска: 6 апостолів ⁹⁶	1	копія Евенбах ⁹⁷	добрий	Слецький монастир, Чернігів
4.	Мозаїка: апостол	1	копія Юкіна ⁹⁸	добрий	Михайлівський монастир
5.	Мозаїка: св. Текля	1	копія Касперовича ⁹⁹	добрий	Спаська церква, Чернігів
6.	Фреска: орнамент ¹⁰⁰	1	оригінал	добрий	Михайлівський монастир
7.	Фреска: орнамент ¹⁰¹	1	оригінал	добрий	Михайлівський монастир
8.	Історичні карти ¹⁰²	15	оригінали і копії	добрий	–
9.	Археологічні карти ¹⁰³	3	оригінал, копія	добрий	–
10.	Карта народного одягу ¹⁰⁴	12 частин	оригінал, Павлович ¹⁰⁵	добрий	–
11.	Малюнки: Трипілля, готи, бастарни ¹⁰⁶	8 аркушів	Павлович	добрий	–
12.	План	8 аркушів	оригінал	добрий	–
13.	Етнографічний архів ¹⁰⁷	1 ящик	оригінали	добрий	–
14.	Негативи: етнографія ¹⁰⁸	1 ящик	оригінал	добрий	–

* Та сама печатка синім чорнилом внизу праворуч.

** Штемпель надходження в ГРГУ ЕРР (м. Моршин) червоним чорнилом вгорі праворуч, скорочення *Dez.* готичними літерами.

15.	Вівтарна плита ¹⁰⁹	1	оригінал	пошкоджена	–
16.	Вівтарна плита	1	оригінал	добрий	–
17.	Карта типів хат ¹¹⁰	16	Павлович	добрий	–
18.	Ескізи історичних карт часів слов'ян ¹¹¹	6	оригінали	добрий	–

[печатка]

10 грудня 1943 р.

№ 3

**Перелік єгипетських старожитностей з однойменного музею
Крайового інституту до- і ранньої історії в Києві,
вивезених у вересні–жовтні 1943 р. до Кракова.
*Краків, не пізніше 2 грудня 1943 р.****

Verzeichnis der Sammlung *ägyptischer Altertümer***
aus dem Museum des Landesinstitutes für Vor- und Frühgeschichte Kiew

Evakuierungszeichen	Gegenstand	Verpackung	Zustand
Ä 1	Sarkophag	1 Kiste	gut
Ä 2	Mumiensarg***	4 Kisten	gut
Ä 3	Hausform	1 Kistchen	beschädigt

10. Dez[ember] 1943^{4*}

ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 275. Оригінал, машинопис.

Переклад

Перелік збірки єгипетських старожитностей¹¹²
з музею Крайового інституту до- і ранньої історії у Києві

Евакуаційний номер	Предмет	Упаковка	Стан
Ä 1	Саркофаг ¹¹³	1 ящик	добрий
Ä 2	Мумієморфний саркофаг ¹¹⁴	4 ящики	добрий
Ä 3	Модель будинку ¹¹⁵	1 ящикок	пошкоджений

10 грудня 1943 р.

КОМЕНТАРІ

Список скорочень, використаних у коментарях

BArch – Bundesarchiv

ВМГ – Всеукраїнський музейний городок

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

* Датовано за звітом Краківської філії ГРГУ ЕРР за листопад місяць від 2.12.1943 р., до якого додавався цей перелік.

** Слова *ägyptischer Altertümer* підкреслені на друкарській машинці.

*** Попередньо було надруковано *Kistensarg*.

^{4*} Штемпель надходження в ГРГУ ЕРР (м. Моршин) червоним чорнилом вгорі праворуч, скорочення *Dez.* готичними літерами.

ЗРАО – Записки русского археологического общества

ІМК – Інститут історії матеріальної культури

ІНО – Інститут народної освіти

КСИА – Краткие сообщения института археологии

ЛМКП – Лаврський музей культур та побуту

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

МЦЗП – Мюнхенський центральний збірний пункт

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук

України

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України

НДК – Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР

ОАМ – Одеський археологічний музей

УВАН – Українська вільна академія наук

УВУ – Український вільний університет

ХрАМ – Хроніка археології та мистецтв

1. *Кирилівська вулиця* – вулиця у Києві, на якій В. В. Хвойка у серпні 1893 р. під час огляду земляних робіт відкрив Києво-Кирилівську стоянку – двошарову пам'ятку останньої третини верхнього палеоліту (19 тис. років тому). Пам'ятка розташовувалася на території садиб по вул. Кирилівській 59–61 і досліджувалася В. В. Хвойкою за участю В. Б. Антоновича і П. Я. Армашевського до 1902 р. (*Хвойка В. В.* Каменний век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 736–754; *його ж.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – К., 1913. – С. 7–12; *Вовк Хв.* Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. I. – С. 1–11; *його ж.* Палеолітичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві (додаток до попередньої статті) // Там само. – С. 211–219; *Армашевский П. Я., Антонович В. Б.* Публичные лекции по геологии и истории Киева. – К., 1897. – С. 21–23). Переважна більшість матеріалів надійшла у 1897 р. як жертвування почесного члена Київського товариства старожитностей та мистецтв Н. А. Терещенка з колекції, придбаної у В. В. Хвойки. Вироби мистецтва (орнаментовані бивні) надійшли від Є. М. та О. Н. Терещенків у 1902 р., незначна кількість виробів з кременю була передана Імператорською археологічною комісією 1897 р. У 1936 р. колекція поповнилась матеріалами з Археологічного музею Вищих жіночих курсів (дарунок В. В. Хвойки, 1913 р.), Музею старожитностей та мистецтв Київського університету св. Володимира (пожертвування В. Є. Козловської, 1916 р.) (*Радієвська Т. М.* Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки та їх значення для становлення вітчизняного палеолітознавства // Ржищівський археодом. – К., 2004. – № 2. – С. 48). Після Другої світової війни Кирилівська колекція, за винятком бивня з зображенням зооморфної композиції, який був евакуйований до Уфи (*Севта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 22), вважалася втраченою (*Шовкопляс И. Г.* Киевский государственный исторический музей (обзор археологических материалов) // КСИА. – К., 1952. – Вып. 1. – С. 104). У 70-х роках ХХ ст. співробітники фондів НМІУ Т. Г. Мовша, О. О. Якубенко за публікацією П. Й. Борисковського та старими інвентарними номерами на крем'яних виробах

фактично повернули для науки депаспортизовані матеріали колекції, реститовані з Німеччини (*Борисковский П. И.* Палеолит Украины. – М., 1953. – С. 153–175. – Серія: “МИА”. – Вып. 40). На сьогодні в НМІУ зберігається 542 од. зб. основного та 82 од. зб. науково-допоміжного фонду (*Радієвська Т., Біленко М.* Перший археологічний досвід В. В. Хвойки // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження: Матер. наук.-практ. конфер. – Трипілля, 2010. – С. 101). – *Т. Р.*

2. *Гінці* (с. Гінці Лубенського р-ну Полтавської обл.) – палеолітична стоянка, відкрита у 1871 р. Ф. І. Камінським. Його дослідження разом з проф. К. М. Феофілактовим у 1873 р. поклали початок вивченню палеоліту в Україні і Східній Європі. Комплексне вивчення стоянки у с. Гінцях було здійснене у 1914–1915 рр. В. М. Щербаківським. У 1935 р. пам’ятка досліджувалась Гінцівською палеолітичною експедицією ПМК під керівництвом І. Ф. Левицького (*Левицький І. Ф.* Гінцівська палеолітична стоянка // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947. – С. 197–236). Колекція надійшла до музею, вірогідно, в результаті реорганізації ПМК. Комплекс добре зберігся і залучається багатьма фахівцями для технологічних та статистичних порівнянь, може бути датований віком 14–13 тис. років тому. На сьогодні в НМІУ налічується 334 од. зб. (збраряддя) основного та 2959 од. зб. науково-допоміжного фондів (відщепи, уламки пластин тощо) (*Нужний Д. Ю.* Верхньопалеолітичні пам’ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам’яна доба України. – К., 2002. – С. 57–81). – *Т. Р.*

3. *Губарів* (с. Губарів Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) – палеолітична стоянка, відкрита у 1928 р. працівниками Кабінету антропології (*Рудинський М. Я.* Коротке повідомлення про наслідки подорожі на Поділля в році 1928 // Антропологія. Річник Кабінету. 1928. – К., 1929. – Т. II. – С. 294; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології та етнології імені проф. Хв. Вовка. – К., 2012. – С. 52). Зібраний матеріал різночасовий – неоліт, трипільська культура (317 од. зб.: заготовки та вироби з кременю, уламки посуду). Водночас з дослідженням Журавської стоянки М. Я. Рудинський розпочав обстеження групи дністровських палеолітичних стоянок – *Китайгород, Студениця, Стара Ушиця, Бакота, Калачківці, Сокіл, Калюс, Устя, Врублівці*, які заповнили прогалину в дослідженні історичного розвитку на Подністров’ї. – *Т. Р.*

4. *Китайгород* (с. Китайгород Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – кілька однойменних верхньопалеолітичних стоянок на лівому березі р. Тернави (басейн Дністра), відкриті М. Я. Рудинським у 1931 р. Культурні рештки представлені крем’яними виробами, що були зібрані на поверхні (*Борисковский П. И.* Палеолит Украины... – С. 423). Нині в НМІУ зберігаються матеріали із стоянок *Китайгород I–V* у кількості 975 од. зб. – *Т. Р.*

5. *Студениця* (кол. м. Студениця на Хмельниччині, затоплене водами Дністровського водосховища) – верхньопалеолітична стоянка на лівому березі р. Дністра на схилі Білої Гори, відкрита В. Б. Антоновичем у 1883 р. Значна частина культурних залишків стоянки у перевідкладеному стані залягає в одному з давніх ярів, що утворюють Білу Гору. Пам’ятка досліджувалась М. Я. Рудинським та М. С. Мушкет у 1927–1928 рр. Досліджування обмежувались збиранням крем’яних виробів на поверхні (*Рудинський М. Я.* З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропологія: Річник Кабінету. 1928. – С. 152–191; НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Од. зб. 28а. – Арк. 4). Сучасні дослідники вважають стоянку пізньомезолітичною і пізньонеолітичною (*Непріна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники

каменного века Левобережної України. – К., 1986. – С. 186–187). У колекції нараховується понад 900 од. зб. (нуклеуси, знаряддя та фрагменти посуду). – *Т. Р.*

6. *Коростень* (м. Коростень Житомирської обл. / кол. м. Іскорость Овруцького пов. Київської губ.) – фінальнопалеолітична стоянка Іскорость, досліджена В. В. Хвойкою та С. М. Крейтоном у 1911 р. Колекція надійшла до музею у квітні 1912 р. від В. В. Хвойки і складається переважно з набору крем'яних знарядь свідерської культури. У 1920 р. до музею надійшли ще 11 предметів з кременю зі збірки С. М. Крейтона. Нині ця колекція в обсязі близько 200 од. зб. зберігається у фондах НМІУ (*Левицький І. Ф.* Про вік стоянки, відкритої В. Хвойкою в Іскорості // *Археологія.* – К., 1950. – Т. IV. – С. 156–162; *Біленко М. М., Радієвська Т. М.* Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України: Тематичний зб. наук. пр. (до 160-річчя від дня народження). – К., 2010. – С. 30–43; *Борисковський П. И.* Палеолит України... – С. 148–151). – *Т. Р.*

7. *Дігтярівка* (с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – пам'ятка, відкрита під час досліджень Посейм'я та Подесення Кабінетом антропології протягом 1931–1932 рр. (НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 437в. – Арк. 3). Невелика за обсягом колекція матеріалів (279 од. зб.) з Дігтярівки на сьогодні зберігається в НМІУ. – *Т. Р.*

8. *Мізин* (с. Мізин Коропського р-ну Чернігівської обл.) – верхньопалеолітичне поселення (15 тис. років тому) на правому березі Десни, відкрите у 1908 р. Хв. Вовком, який разом з учнями здійснив попередні розкопки, що дали унікальні знахідки. У 1909, 1911–1914 рр. він разом з учнями (Л. Є. Чикаленко, П. П. Єфименко, С. І. Руденко, В. В. Сахаров) провадив широкомасштабні польові дослідження. У 1916 р. Л. Є. Чикаленко досліджував пам'ятку самостійно. У 1930 р., 1932 р. розкопки були здійснені експедицією Кабінету антропології ім. Хв. Вовка, які очолив М. Я. Рудинський. У 1954–1957, 1959–1961 рр. розкопки відновлені Палеолітичною експедицією ІА АН УРСР на чолі з І. Г. Шовкоплясом (*Франко О. О.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – С. 236; *Шовкопляс И. Г.* Мезинская стоянка. – К., 1965. – С. 11–16). Разом із збірками Кабінету антропології Мізинська колекція надійшла до археологічної збірки ЦІМ у 1936 р. (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 2). З початку війни найцінніші експонати ЦІМ, серед них мізинські знахідки, були евакуйовані до м. Уфи (Башкирія) і 25.08.1941 р. надійшли у Башкирський державний художній музей ім. М. В. Нестерова (*Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниці історичної пам'яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 77; *Сєбта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 19–20; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 505). Колекція складається з виробів з кременю (понад 43 тис. од. зб.) та серії шедеврів творчості неантропа (браслет, 19 фігурок з бивня мамонта, заготовки для прикрас). Мізинська колекція має виняткове наукове значення. Михайло Грушевський слушно вважав, “що се найцінніше досі звісне людське становище не то що на Україні, а в цілій Європі” (*Грушевський М. С.* Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища // Чернігів і Північне Лівобережжя: Записки Українського Наукового товариства в Києві. – 1928. – Т. XXIII. – С. 35). – *Т. Р.*

9. *Пушкарі* (с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – верхньопалеолітична стоянка, розташована на південній околиці однойменного села, на місці правого берега Десни, за 20 км від м. Новгорода-Сіверського, відкрита у 1932 р. Мізинською палеолітичною експедицією Кабінету антропології під керівництвом М. Я. Рудинського. Дослідження Пушкарівської стоянки (22–21 тис. років тому)

належить, безперечно, до числа значних досягнень українського палеолітознавства 1930-х рр. Це був вихідний пункт для подальших масштабних палеолітичних розшуків на теренах України. Матеріали пам'ятки надійшли до ЦІМ у 1936 р. На сьогодні це найчисельніша палеолітична колекція в археологічній збірці НМІУ (понад 24 тис. од. зб. основного фонду) (*Рудинський М.* Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті // *Археологія*. – Т. 1. – К., 1947. – С. 7–22; *Радієвська Т.* Кабінет антропології ім. Хведора Вовка: науково-практична діяльність та колекції пам'яток кам'яної доби в зібранні НМІУ // *Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття: Темат. зб. наук. пр.* – К., 2004. – С. 137–138). – *Т. Р.*

10. *Журавка* (с. Журавка Варвинського р-ну Чернігівської обл.) – пам'ятка, розташована на надзаплавній терасі лівого берега р. Удаю, відкрита А. М. Вороним, систематично досліджувалася у 1927–1930 рр. експедицією Кабінету антропології під керівництвом М. Я. Рудинського (*Рудинський М.* Досліди в Журавці // *Антропологія: Річник Кабінету*. 1928. – К., 1929. – Т. II. – С. 140–151; *його ж.* Журавка (справоздання за розкопани р. 1929) // *Антропологія: Річник Кабінету*. 1929. – К., 1930. – Т. III. – С. 98–122). Журавка в довоєнний час розглядалась як пам'ятка переходової доби (Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві: *Короткий довідник*. – К., 1941. – С. 8), на сьогодні крем'яний комплекс Журавки датується пізньою порою верхнього палеоліту (19–10 тис. років тому) і нараховує 127 од. зб. основного фонду (знаряддя праці) та 1495 од. зб. науково-допоміжного фонду (відщепи, лусочки кременю) (*Нужний Д. Ю.* Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація). – К., 2015. – С. 344–353). – *Т. Р.*

11. *Юзівка* – нині м. Донецьк.

12. *Амросіївка* (м. Амросіївка Амвросіївського р-ну Донецької обл.) – верхньопалеолітичний комплекс на правому березі р. Кринка, відкритий у 1935 р. Складається із стоянки та костига – скупчення кісток бізонів, забитих мешканцями стоянки в результаті облавних полювань. У ЦІМ зберігались матеріали розкопок 1940 р. І. Г. Підоплічка (*Шовкоплас И. Г.* Киевский государственный исторический музей... – С. 104). На сьогодні в колекції нараховується понад 1000 од. зб. з костига. – *Т. Р.*

13. *Койлів* (нині с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл.) – дюнна стація (стоянка), яка попередньо досліджувалась ще у 1890-х рр. М. Ф. Біляшівським. За дорученням ВУАК у вересні 1925 р. О. В. Якубський разом з В. В. Міяковським провадив археологічні розшуки у с. Кийлів. На поверхні дюни зібрано фрагменти кераміки неолітичних і енеолітичних культур (*Якубський О.* Дюнна стація біля с. Койлова, Переяславського повіту // *Коротке звітлення ВУАК за 1925 р.* – К., 1926. – С. 95). Пізніше в 1928–1929 рр. пам'ятка неодноразово досліджувалась під час розвідок учасниками семінару при археологічному відділі ВІМ (*Коршак К.* З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка в Києві // *Хроніка археології та мистецтва*. – Ч. I. – К., 1930. – С. 60; *Яненко А.* Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – К., 2016. – С. 284). Матеріали пам'ятки (в кількості близько 300 од. зб.), переважно вироби з кременю (знаряддя та зброя), на сьогодні увійшли до збірної колекції “Полісся Київське”. – *Т. Р.*

14. *Канів* (м. Канів Черкаської обл.) – до складу збірної колекції “Канівщина (кол. Канівський повіт Київської губернії)” входять матеріали, які за старими інвентарними номерами визначаються як дарунки від родини Терещенків, Ханенків, графа О. О. Бобринського, надходження від Імператорської археологічної комісії з колекції, придбаної від В. В. Хвойки та селян з місцем знахідки – Канів, коло Канева.

Це мідні та бронзові сокири, кам'яні свердлені сокири та уламки, крем'яні серпи тощо. – *Т. Р.*

15. *Кременчук* (м. Кременчук Полтавської обл.) – в археологічній збірці НМІУ є незначна кількість знахідок у складі збірної колекції “Колишня Полтавська губернія” з шифрами “Кременчук, дюни 1925 р.” Автор знахідок невідомий. – *Т. Р.*

16. *Нагоряни* (с. Нагоряни Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пам'ятка, досліджена М. Я. Рудинським. Матеріали доби міді-бронзи з кількох урочищ села нині зберігаються у НМІУ у складі колекції колишньої Подільської губернії. – *Т. Р.*

17. *Микільська Слобідка* (с. Микільська Слобідка на лівому березі Дніпра, з 1923 р. входить до меж м. Києва) – дюнна стоянка, відкрита розвідками В. Б. Антоновича та М. Ф. Біляшівського у 1890-х рр. (Каталог виставки XI Археологического Съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). – К., 1899. – С. 36–37; НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Од. зб. 28а. – Арк. 7). Матеріали цієї пам'ятки були представлені у довоєнній експозиції ВІМ (*Козловська В. Є.* Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві. – К., 1928. – С. 11 (збори А. А. Піонтковського)). На сьогодні в археологічній збірці НМІУ є понад 300 од. зб. (крем'яні платівки, відщепи, вістря стріл, скребки, мікроліти, посуд) з досліджень В. Б. Антоновича, М. Ф. Біляшівського та розвідок кінця 1920-х рр. – *Т. Р.*

18. *Старосілля* (с. Старосілля Чорнобильського р-ну Київської обл.) – пункт, обстежений розвідками Ф. А. Козубовського та М. С. Мушкет у 1934 р. У НМІУ зберігається понад 600 од. зб. (переважно фрагментована кераміка) різного часу – неоліт, трипільська культура, доба бронзи, зарубинецька та черняхівська культури. – *Т. Р.*

19. *Трахтемирів* (с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл.) – у 1925 р. М. Я. Рудинський за дорученням Кабінету антропології досліджував дюнну стацію в ур. Шпильки та зібрав матеріали на околицях села, більшість предметів він датує добою бронзи (*Рудинський М.* Знахідки в околицях Трахтемирова // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р.... – С. 100–102; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 50). У 1928–1929 рр. стація була обстежена членом семінару при археологічному відділі ВІМ А. А. Піонтковським (*Коршак К.* З праці семінару при археологічному відділі... – С. 58–59; *Яненко А.* Історія музейної археології... – С. 287). В археологічній збірці НМІУ – понад 100 предметів доби бронзи (фрагменти посуду). – *Т. Р.*

20. *Вишеньки* (с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.) – дюнна стація (стоянка), матеріали з якої (стріли, вістря, фрагменти посуду тощо) надійшли з Археологічного кабінету київського ІНО і були представлені в експозиції кінця 1920-х рр. (*Козловська В. Є.* Провідник по археологічному відділу... – С. 11). Стоянка обстежувалася учасниками семінару при археологічному відділі ВІМ (*Коршак К.* З праці семінару при археологічному відділі... – С. 60; *Яненко А.* Історія музейної археології... – С. 283). Цей пункт також досліджувався під час розвідок Кабінету 1931–1932 рр. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). На сьогодні в археологічній збірці НМІУ понад 700 од. зб. з пам'ятки. – *Т. Р.*

21. *Бакота* (с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – під час розвідок у Подністров'ї у 1926–1931 рр., ретельно обстежуючи палеолітичні місцезнаходження, М. Я. Рудинський виявив скупчення крем'яних виробів біля таких сіл, як Бакота, Студениця, Хоньківці, Сокоlecь та ін. Автор датував їх раннім

неолітом. Культурна належність цих скупчень пізніше була переглянута. Т. С. Пассек, К. К. Черниш встановили їхній зв'язок із майстернями трипільських поселень (*Мовша Т. Г. М. Я. Рудинский – исследователь археологии Среднего Поднестровья // Обл. науч.-практ. конф., посв. 100-летию со дня рожд. М. Я. Рудинского: Тезисы докл. и сообщ. : (26–28 марта 1987). – Полтава, 1987. – С. 32–33*). В колекції нараховується 270 од. зб. – крем'яні вироби (заготовки та знаряддя праці). – *Т. Р.*

22. *Борщівці* (с. Борщівці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт, обстежений у 1929 р., коли було продовжено систематичні розшуки пам'яток кам'яної доби на теренах Поділля (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабинет) антропологии... – С. 53*). Матеріали входять до складу колекції Поділля (різні пункти). – *Т. Р.*

23. *Брага* (с. Брага Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена у 1931 р., коли М. Я. Рудинський за дорученням Кабінету антропологии проводив розвідки на Кам'яниччині (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабинет) антропологии... – С. 55*). Матеріали з кількох урочищ села в кількості 80 од. зб. (фрагменти посуду, крем'яні знаряддя, сланцеві сокирки) також входять до складу колекції Поділля (різні пункти). – *Т. Р.*

24. *Калачківці* (с. Калачківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – один з пунктів на Поділлі, який досліджувався експедиціями Кабінету антропологии у 1928, 1930, 1931 рр. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабинет) антропологии... – С. 52, 53, 55*). У НМІУ зберігається колекція матеріалів, можливо, верхньопалеолітичного часу та доби міді з розвідок М. Я. Рудинського та М. С. Мушкет (понад 700 од. зб.). – *Т. Р.*

25. *Кудлаївка* (с. Кудлаївка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – стоянка Кудлаївка займає значне місце серед ґрунтовно досліджених пам'яток доби мезоліту (приблизно 6–5 тис. років тому). Досліджувалась експедицією Кабінету антропологии. Крем'яний комплекс пам'ятки і нині становить основу джерелознавчої бази мезоліту Подесення (*Залізняк Л. Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К., 1998. – С. 5*). Основний фонд колекції нараховує 997 од. зб. (мікроліти, наконечники стріл, знаряддя праці), науково-допоміжний – 5619 од. зб. (відщепи, лусочки кременю). – *Т. Р.*

26. *Кужелеве* (нині с. Велика Кужелева Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений експедицією Кабінету антропологии у 1928 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабинет) антропологии... – С. 52*). – *Т. Р.*

27. *Мар'янівка* (с. Мар'янівка Путивльського р-ну Сумської обл.) – пам'ятка, відкрита і досліджена розвідками Глухівського, Конотопського, Сосницького музеїв та Кабінету антропологии під керівництвом М. Я. Рудинського 1929 р. у т. зв. Сеймській експедиції. Матеріали цієї експедиції були розподілені між Конотопським і Глухівським музеями (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабинет) антропологии... – С. 53*). Автор спочатку визначав стоянку як неолітичну, згодом дійшов висновку, що пам'ятки мар'янівського типу слід віднести до більш пізнього періоду – “мідно-бронзової доби” (*Рудинський М. Я. Мар'янівська стая: (З матеріалів експедиції понад Сеймом) // Антропология: Річник Кабінету. 1929... – С. 179–190*). У 1950-х – 1970-х рр. було відкрито значну кількість пам'яток мар'янівської або мар'янівсько-бондарихінської культури доби бронзи (Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1.– С. 397–398). У НМІУ матеріалів цієї пам'ятки на сьогодні не виявлено, не виключено, в разі депаспортизації включення до колекції “Місце знахідки невідоме”. – *Т. Р.*

28. *Отроків* (с. Отроків Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) – багатошарова пам'ятка, обстежена Кабінетом антропології у 1928 р. (М. Я. Рудинський). Було зібрано матеріали доби міді-бронзи та ранньозалізного віку (фрагментований посуд). Невелика колекція матеріалів входить до складу колекції НМІУ “Поділля (різні пункти)”. – *Т. Р.*

29. *Озаринці* – див. коментар 61.

30. *Патринці* (с. Патринці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – поселення досліджувалось розвідками Кабінету антропології (М. Я. Рудинський) у 1927 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 51). У НМІУ зберігається колекція матеріалів енеолітичного часу (150 од. зб., переважно фрагменти посуду). – *Т. Р.*

31. *Рогізна* (с. Рогізна Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, відкритий і обстежений під час розвідок М. Я. Рудинського на Кам'яниччині у 1931 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). Археологічні знахідки енеолітичного часу з указанного пункту входять до складу колекції “Поділля (різні пункти)”. – *Т. Р.*

32. *Стара Ушиця* (сmt. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – стоянка верхньопалеолітичного часу, майстерня та поселення трипільської культури, поселення доби бронзи та давньоруського часу, відкриті в кількох урочищах села розвідками М. Я. Рудинського та М. С. Мушкет у 1927–1928 рр. (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Од. зб. 28а. – С. 5; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 51–52; *Борисковський П. И.* Палеолит України... – С. 422). Ці матеріали зберігаються на сьогодні в археологічній збірці НМІУ (понад 600 од. зб., переважно вироби з кременю). – *Т. Р.*

33. *Сокіл* (с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, відкрита М. Я. Рудинським під час розвідки на Кам'яниччині у вересні 1931 р. Було зібрано різночасовий матеріал (верхній палеоліт, трипільська культура, ранньозалізний вік). Переважна більшість датується верхньопалеолітичним часом (нуклеуси, скребки, різці), в колекції нараховується 260 од. зб. (*Борисковський П. И.* Палеолит України. – С. 423–424; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). – *Т. Р.*

34. *Вила Ярузькі* (с. Вила-Ярузькі Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт досліджували Д. М. Щербаківський та М. С. Котенко у 1928 р. Різночасові матеріали (трипільська культура, доба бронзи, ранньозалізний вік, Київська Русь) з їхніх зборів у кількох урочищах села входять до складу колекції НМІУ “Поділля (різні пункти)”. – *Т. Р.*

35. *Дігтярівка* – див. коментар 7. – *Т. Р.*

36. *Юхнове* (с. Юхнове Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – пункт, обстежений під час розвідок 1925 р. (*Рудинський М. Я.* Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині // Коротке звідомлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 15). Матеріал, можливо, входить до складу збірної колекції “Полісся Чернігівське”. – *Т. Р.*

37. *Гнідин* (с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл.) – в археологічній збірці НМІУ є невелика кількість матеріалів з цього пункту, які входять до складу збірних колекцій Чернігівщини та Київщини. Автор розвідок поки не встановлений. – *Т. Р.*

38. *Короп* (с. Короп Коропського р-ну Чернігівської обл.) – неолітичне поселення в ур. Лиса Гора однойменного села, знахідки В. Я. Захарченка 1930 р. Матеріали входять до складу колекції “Полісся Чернігівське”. – *Т. Р.*

39. *Л[о]зівок* – (с. Лозівок кол. Київської губ., нині Черкаського р-ну Черкаської обл.) – назва пункту помилково увійшла в облікову документацію НМІУ як *Лазівок*. В археологічній збірці НМІУ у складі збірної колекції “Колишня Полтавська губернія” є кілька десятків знахідок (крем’яні вироби та фрагменти посуду) з шифрами “Лазівок та Єлізаветка”. Автор зборів невідомий. – *Т. Р.*

40. *Лушники* (нині с. Чапліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.) – неолітичне поселення, відкрите розвідками Кабінету антропології у 1925 р. Матеріал різночасовий (неоліт, доба бронзи, ранній залізний вік) (*Рудинський М. Я.* Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині // Коротке звітження ВУАК за 1925 рік... – С. 31; *Непріна В. И.* Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // *Непріна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники каменного века... – С. 157–158; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 50). На сьогодні в колекції нараховується близько 800 од. зб. (крем’яні знаряддя праці, уламки кераміки з рослинними домішками, з ямково-гребінцевим орнаментом). Є поодинокі матеріали енеолітичного часу. – *Т. Р.*

41. *Мізін* (с. Мізін Коропського р-ну Чернігівської обл.) – неолітичні матеріали, зібрані М. Я. Рудинським у заплаві лівого берега Десни, в урочищі Острів (*Рудинський М. Я.* Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині... – С. 29–30; *Непріна В. И.* Неолитические памятники Левобережной Украины... – С. 157). В колекції нараховується 675 од. зб. основного фонду та 842 од. зб. науково-допоміжного фонду. – *Т. Р.*

42. *Мовчан-озеро* (? на Чернігівщині) – знахідки цього пункту у збірці НМІУ та Інституту археології НАН України не виявлені. – *Т. Р.*

43. *Рогівка* (с. Рогівка Коропського р-ну Чернігівської обл.) – багаточарове городище, розташоване поблизу балки Пісочний Рів, було обстежене М. Я. Рудинським під час розвідок у 1925–1927 рр. Під пізнішими нашаруваннями юхнівської культури раннього залізного віку і роменської культури слов’янського часу дослідник виявив шар мезолітичної доби, який зараз відносять до пісочнорівської культури (*Рудинський М. Я.* Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині... – С. 15; *Зализняк Л. Л., Каравайко Д. В., Маярчак С. П.* Археологічна експедиція НаУКМА 2002 року. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. – 2003. – Вип. 11: Археологічні студії. – С. 5–13; *Зализняк Л. Л.* Мезоліт заходу Східної Європи // Кам’яна доба України. – 2009. – Вип. 12. – С. 58); городище досліджувалося у 1938–1939 рр. Деснянською експедицією ІА АН УРСР. Наразі в НМІУ зберігається невеличка колекція з розвідок М. Я. Рудинського (97 од. зб.), яка включає матеріали всіх трьох названих історичних періодів. – *Т. Р.*

44. *Салова* – ймовірно, тут помилка і йдеться про колишнє с. Сальків (рос. Сальков) Вороньківської вол. Переяславського повіту Полтавської губ. (нині с. Провідні Бориспільського р-ну Київської обл.). Пункт згадується В. Є. Козловською в розділі “Б. Неоліт, вітрина 9”, де були виставлені “...фрагменти глиняного посуду переважно орнаментованого, що їх зібрав Б. К. Жук на дюнах біля с. Салькова Баршпільського р-ну” (*Козловська В. Є.* Провідник по археологічному відділу... – С. 11). У НМІУ у збірній колекції “Колишня Полтавська губернія (Полтавщина)”, до якої увійшли різні пункти з Полтавської, Київської, Черкаської, Сумської, Харківської обл., є невелика кількість матеріалів із с. Сальків, збори 1917 р., 1920-х рр. з шифрами “ур. Сруб на дюнах близ с. Салькове” та “дюнна стація Переяславицна”. – *Т. Р.*

45. *Седнів* – (сmt. Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.). В археологічній збірці НМІУ у складі збірних колекцій “Чернігівщина” та “Полісся Чернігівське” є незначна кількість знахідок первісного часу з даного пункту. – *Т. Р.*

46. *Сосниця* (сmt. Сосниця Сосницького р-ну Чернігівської обл.) – місцезнаходження неолітичних знахідок в різних урочищах однойменного села, обстежувалося В. Є. Козловською, В. Я. Захарченком, Ю. С. Виноградським під час розвідок у 1928 р. (*Козловська В.* Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів та Північне Лівобережжя – К., 1928. – С. 44–47; *Неприна В. И.* Неолитические памятники Левобережной Украины... – С. 163). У НМІУ зберігається невелика за обсягом колекція (близько 100 од. зб.) фрагментів кераміки. – *Т. Р.*

47. *Смячка – пункт 14* – (р. Смячка за 10 км на північ від м. Новгород-Сіверського Чернігівської обл.) – одна з пам’яток в долині правої притоки Десни – р. Смячки (між с. Смяч та с. Мамекине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.), відкритих та обстежених М. Я. Рудинським у 1925–1927 рр. Комплекс *Смячка п. 14* М. Рудинський пов’язував із свідерською культурою (від стоянки Свідре Вільке у Польщі); це знайшло підтвердження у подальших дослідженнях. Матеріали пам’ятки датуються фінальним палеолітом, 12–11 тис. років тому. В археологічній збірці НМІУ зберігається значна за кількістю (близько 9 тис. од. зб.) колекція з різних пунктів у долині р. Смячка (*Смячка I–XX*, *Смячка XIV*). З *п. 14* нараховується 564 кремені (*Рудинський М.* Смячка // Коротке звітommлення ВУАК за 1925 р... – С. 118–122; *Залізник Л. Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // *Неприна В. И.*, *Залізник Л. Л.*, *Кротова А. А.* Памятники каменного века... – С. 136–140; *Залізник Л. Л.* Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999. – С. 173–179). – *Т. Р.*

48. *Пришиб* (с. Пришиб Балаклійського р-ну Харківської обл.) – багаточарова пам’ятка доби пізнього мезоліту, неоліту та доби бронзи, досліджена М. В. Сибільовим у 1930-х рр. У НМІУ зберігається колекція у кількості понад 1200 од. зб. (*Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам’ятки України. – К., 1982. – С. 179–185). – *Т. Р.*

49. *Київ (Хвойка)* – йдеться про матеріали з розкопок В. В. Хвойки у м. Києві: 1) *по вул. Кирилівській № 59–61* (Кирилівські висоти, інша назва Кирилівські землянки) 1893–1896 рр. (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Од. зб. 28а. – Арк. 20). Ці розкопки вважають початком наукових досліджень трипільської культури у Подніпров’ї. В. В. Хвойкою досліджено кілька десятків об’єктів, вірогідно, землянок та господарчих ям (*Хвойка В. В.* Каменний век Середнього Поднепрорья... – С. 754–763); 2) *в садибі С. І. Світославського* (1894–1896) – трипільське поселення пізнього етапу, розташоване на сусідньому пагорбі з садибами № 59–61. Автор розкопок заклад тут 11 розкопів, де були виявлені землянки та господарчі ями (Там само. – С. 762–768); 3) *на Старокиївській горі* (1907 р.) – по вул. Володимирській, 2, у північно-західній частині садиби НМІУ (колишня садиба Петровського), досліджене одне житло (*Відейко М. Ю.* Місця археологічних розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К., 2006. – Ч. II. – С. 33). В археологічній збірці НМІУ чільне місце займає колекція трипільських матеріалів з досліджень В. В. Хвойки на Кирилівських висотах та садибі С. І. Світославського, до її складу входять близько 500 од. зб. Серед предметів – вироби з кістки та рогу (сокирки, проколки, шильця, підвіски з просвердлених зубів та іклів тварин), кухонний та столовий посуд (*Якубенко О. О.* Колекції із розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях у Національному музеї історії України // Дослідження трипільської цивілізації... – С. 45). Крім трипільських

знахідок, у колекції присутні матеріали доби ранньої бронзи (уламки посуду, пряслиць та крем'яні вироби) (*Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. – К., 1974. – С. 92–95). – *Т. Р.*

50. *Київ (Курінний)* – у 1938–1939 рр. ЦІМ провів низку експедиційних досліджень. Однією з таких експедицій було досліджено пам'ятки трипільської культури в Києві (у садибах Зіваля і Багреєва, а також у садибі С. І. Світославського) (*Курінний П. П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 69). Крім того, П. П. Курінний провів дослідження на Кирилівських висотах (вул. Кирилівська, садиби 59–61) – у тому самому місці, де до нього проводив розкопки В. В. Хвойка. Матеріали цих зборів нині входять до колекцій “Кирилівські висоти” (разом з матеріалами В. В. Хвойки) та “Садиба Світославського”. Крім матеріалів трипільської культури, до складу колекцій входять знахідки доби бронзи. Поодинокі знахідки з указаних колекцій мають шифр “експедиція Курінного і Шуберта. 1943 р.” Фріц Шуберт (1917–?) – науковий співробітник Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР у Києві в квітні 1943 р. (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 3. – Спр. 45. – Арк. 1–2, 4). – *Т. Р.*

51. *Євминка* (с. Євминка Козелецького р-ну Чернігівської обл.) – багатошарове поселення, розташоване на лівому березі р. Десни, відкрите вчителем К. О. Ставровським (1908). Досліджувалось М. О. Макаренком у 1925–1926 рр., який виділив горизонти трипільської культури та епохи бронзи (*Макаренко М.* Досліди на Остерщині. Євминка // Коротке звітommлення ВУАК за 1925 р.... – С. 61–64; НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 30). У НМІУ зберігається близько 900 од. зб. (посуд, пластика, вироби з кременю та глини). – *Т. Р.*

52. *Халеп'я* (с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл.) – в різних урочищах поблизу села було відкрито трипільські пам'ятки. Досліджувались В. В. Хвойкою наприкінці XIX ст. У 1925 р. М. О. Макаренко проводив дослідження в ур. Жолудівка (на південний схід від с. Халеп'я, на підвищеному плато) та на місцевості “гора Грушова” (на південний захід від села). У 1934–1938 рр. в ур. Коломийщина проводились масштабні розкопки Трипільською експедицією ІМК АН УРСР. Керівник до 1937 р. – С. С. Магура, згодом – Т. С. Пассек. В експедиції працювали В. Є. Козловська, В. П. Петров, М. Л. Макаревич, К. Ю. Коршак, Н. Л. Кордиш. Для участі в роботі експедиції було запрошено співробітників Державної академії історії матеріальної культури Т. С. Пассек (Москва) та Є. Ю. Кричевського (Ленінград). Було розкопано залишки кількох десятків житлових споруд на площі понад 13 000 кв. м, визначено планування поселення, отримано величезний археологічний матеріал (*Хвойка В. В.* Каменний век Среднего Поднепровья... – С. 730–812; *Макаренко М.* Халеп'є // Коротке звітommлення ВУАК за 1925 р.... – С. 33–48; *Пассек Т. С.* Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 10–33). У НМІУ зберігається кілька колекцій з указанного пункту, нараховується близько 14500 од. зб. – посуд (цілий та фрагментований), пластика, знаряддя праці з кременю, каменю та кістки, уламки обмазки. – *Т. Р.*

53. *Трипілля (Хвойка)* – можливо, маються на увазі матеріали (“речі з площадок”) з розкопок В. В. Хвойки у с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 21). У НМІУ на сьогодні зберігається колекція “Трипілля (знахідки до 1894 р.)” – знахідки трипільської культури, доби бронзи та скіфського часу. Проте не виключено, що маються на увазі взагалі матеріали з розкопок В. В. Хвойки в околицях містечка Трипілля Київської губ. (нині смт. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.). Тут було розкопано такі поселення, як Верем'я,

Жуківці, Стайки, Халеп'я, Щербанівка (*Хвойка В. В.* Каменний век Середнього Подніпров'я... – С. 73–812). У НМІУ зберігається значна за обсягом (близько 2000 од. зб.) колекція знахідок з розкопок В. В. Хвойки у 1890-х рр. та на початку ХХ ст. на Київщині. У складі колекції – скарб крем'яних пластин з Халеп'я, мідні сокири з Верем'я, пластика (понад 170 зразків). Більшість матеріалів – посуд (300 цілих та відреставрованих посудин різних форм) (*Якубенко О. О.* Колекція В. В. Хвойки // *Енциклопедія трипільської цивілізації.* – К., 2004. – Т. 2. – С. 230–231). – *Т. Р.*

54. *Фридрівці* – (нині с. Залісся Перше Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена експедицією Кабінету антропології на чолі з М. Я. Рудинським у 1926 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 51). На сьогодні в археологічній збірці НМІУ зберігається незначна кількість матеріалів – фрагменти посуду трипільської та черняхівської культур. – *Т. Р.*

55. *Хоньківці* (с. Хоньківці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт, обстежений розвідкою М. Я. Рудинського та О. О. Кривицького в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. (*Рудинський М. Я.* З матеріалів до вивчення передісторії Поділля... – С. 152–191). На сьогодні в колекції нараховується 145 од. зб. – матеріали трипільської культури, доби бронзи та ранньозалізного віку. – *Т. Р.*

56. *Кадіївці* (с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – поселення трипільської культури в ур. Бавки, досліджене М. Я. Рудинським у 1926 р. (*Рудинський М.* Досліди на Кам'яниччині // *Коротке звітання ВУАК за 1926 р.* – К., 1927. – С. 123–143; *НА НМІУ.* – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 28). В археологічній збірці НМІУ понад 1600 од. зб. (знаряддя з кременю, сланцю, кістки, посуд та фрагменти посуду, обмазка). – *Т. Р.*

57. *Кривчик* (с. Кривчик Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена розвідками Кабінету антропології у 1928 р. (*Рудинський М. Я.* З матеріалів до вивчення передісторії Поділля... – С. 152–191; *Рудинський М. Я.* *Коротке повідомлення про наслідки подорожі на Поділля...* – С. 294; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 52). В колекції матеріали різних етапів трипільської культури, нараховується 144 од. зб., переважно крем'яні вироби. – *Т. Р.*

58. *Лоївці* (кол. с. Лоївці Новоушицького р-ну Хмельницької обл., нині затоплене водами Дністровської ГЕС) – пам'ятка досліджувалась під час експурсій-розвідок Кабінету антропології у 1927 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) Антропології... – С. 51). Знахідки, можливо, входять до складу збірних колекцій з матеріалами Поділля. – *Т. Р.*

59. *Летичів* (с. Летичів Летичівського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений М. Я. Рудинським за дорученням Кабінету антропології під час розвідок у 1931 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). Знахідки, можливо, входять до складу збірних колекцій з матеріалами Поділля. – *Т. Р.*

60. *Меджибіж* (сmt. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений М. Я. Рудинським за дорученням Кабінету антропології під час розвідок у 1931 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). Знахідки входять до складу збірної колекції “Колишня Подільська губернія”. – *Т. Р.*

61. *Озаринці* (с. Озаринці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – поселення трипільської культури, відкрите місцевим геологом О. О. Кривицьким (1919)

біля однойменного села на Вінниччині. За дорученням ВУАК дослідження проводив Д. М. Щербаківський (1926), розвідкові розкопки від Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка здійснив М. Я. Рудинський (1929). Відома за його довоєнної публікацією голівка антропоморфної фігурки з модельованими рисами обличчя та волоссям втрачена (*Рудинський М. Поповгородський вияв культури мальованої кераміки // Антропологія: Річник Кабінету. 1929... – С. 235–256; Пасек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. – М., 1961. – С. 32–34. – Серия: “МИА”. – Вып. 84). – Т. Р.*

62. *Патринці* (с. Патринці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка досліджувалась розвідками М. Я. Рудинського у 1927 р. (*Шовкопляс Г. М. Колекції матеріалів з археологічних досліджень М. Я. Рудинського в Державному історичному музеї УРСР // Актуальні проблеми фондової роботи музеїв. – К., 1968. – С. 37; Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) антропології... – С. 51). У НМІУ зберігається колекція матеріалів багатощарового трипільського поселення в кількості 152 од. зб. (переважно фрагменти посуду). – Т. Р.*

63. *Плисків-Чернявка* – поселення трипільської культури, розташоване між с. Плисків та с. Чернявка Погребищенського р-ну Вінницької обл. (тепер південна околиця с. Плисків). В археологічній літературі пам'ятка відома як Плисків-Чернявка. Розкопки здійснені Бердичівським соціально-історичним музеєм у 1927–1928 рр. під керівництвом П. П. Курінного та Т. М. Мовчанівського. Крім трипільських матеріалів, у колекції є комплекси знахідок бронзової доби та ранньоскіфського часу (*Радієвська Т. М. Поселення доби міді – раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 82–91). – Т. Р.*

64. *Тел[к]івка* – в оригіналі *Тетлівка*, але такого пункту в тодішньому і сучасному адміністративно-територіальному устрої України немає. Очевидно, йдеться про с. Теклівка Крижопільського р-ну Вінницької обл. або с. Теклівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. У збірній колекції НМІУ “Поділля. Різні пункти Хмельницької та Вінницької обл.” є кілька фрагментів посуду та обмазки трипільської культури з шифром “Теклівка”. – Т. Р.

65. *Бронза* – оскільки у документі матеріали бронзової доби (III–II тис. до н.е.) неконкретизовані, можна лише здогадно припустити, які саме колекції вивозилися. Ймовірно, що з матеріалів бронзової доби найбільшу цінність для німців являли знахідки, які могли бути використані для обґрунтування прав на захоплені території. Коло таких пам'яток окреслене у статті П. Грімма (*Grimm Paul. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // Germanen Erbe: Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte. – 1942. – Heft 9/10. – S. 141–148*). Серед них були пам'ятки культури кулястих амфор з с. Суємці Баранівського р-ну Житомирської обл., розкопки І. Ф. Левицького у 1926 р. (НА ІА НАНУ. – Ф. А. Лев. – Спр. 3. – Арк. 30–36; *Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропологія: Річник Кабінету. 1928... – С. 192–222*); матеріали культур шнурової кераміки, зокрема з розкопок В. В. Хвойки у 1897 р. поблизу с. Стрїтівка Кагарлицького р-ну Київської обл. (*Вовк Хв. Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипїлля // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1990. – Т. III. – С. 1–11*), та окремі знахідки кам'яних шліфованих сокир, які вважалися характерною ознакою кола культур бойових сокир; матеріали зрубної культури, на кераміці якої зустрічався свастикоподібний орнамент, як на двох посудинах з розкопок К. М. Мельник-Антонович поблизу с. Кириківка Великописарівського р-ну Сумської обл. (*Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. –*

Т. 1. – С. 708–709; *Отроценко В. В., Корпусова В. М.* Свастика в знакових системах доби міді-бронзи України // *Магістеріум*. – К., 2003. – Вип. 11: Археологічні студії. – С. 13–18). До доби пізньої бронзи належали матеріали розкопок П. П. Курінного у 1918–1926 рр. в ур. Білогрудівський ліс поблизу с. Піківець Уманського р-ну Черкаської обл. (*Курінний П. П.* Дослідження білогрудівського могильника // *Коротке звідомлення ВУАК 1925 р....* – С. 74–80; *його ж.* Розкопки білогрудівських могило-подібних горбів // *Коротке звідомлення ВУАК за 1926 р....* – С. 79–83). Частина колекції білогрудівської культури у др. пол. 1920-х рр. опинилася у ВІМ, інша, що залишилася в Уманському краєзнавчому музеї, також була вивезена до Німеччини (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 254). – С. С.

66. *Скіфи* – за актом збитків, заподіяних “німецько-фашистськими загарбниками” Державному історичному музею в Києві (кол. ЦІМ, нині НМІУ), від 25.01.1944 р., наданому НДК (далі **акт НДК**), скіфська колекція була вивезена повністю, невеликі залишки фрагментів посуду з фондового матеріалу не мали особливої цінності. Як вказано в акті, ця втрата була найбільш значною не тільки для УРСР, а й для всієї радянської науки, адже склад цієї колекції, унікальність та величезна художньо-історична цінність деяких пам’яток надавали їй загальносоюзного значення (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 30). В актах Комісії з прийому, інвентаризації та розподілу музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини, більшість матеріалів згадується без місця знахідки, серед яких: керамічні вироби, предмети озброєння, бронзові казани. Окремо вказуються матеріали з розкопок О. О. Бобринського кінця ХІХ ст. поблизу м. Сміли (нині Смілянського р-ну Черкаської обл.), що нараховували кілька тисяч одиниць (НМІУ, відділ обліку, акт № 141 від 20.01.1948 р. / ящик № 1112; акт № 308 від 4.02.1948 р. / ящик № 478; акт № 687 від лютого 1948 р. / ящик № 427; *Бобринский А. А.* Курганы и случайные находки близ м. Смела. – СПб., 1887–1901). – Т. І–ІІІ. – С. С.

67. *Греки [...]* *Ольвія* – за актом НДК антична колекція Державного історичного музею в Києві складалася: 1) із збірок античних пам’яток (ваз, бронзових виробів, скульптури, теракот, нумізматики) з різних київських приватних колекцій і державних зібрань; 2) матеріалів Ольвійської експедиції 1935–1937 рр., які були передані до музею майже повністю; 3) найкращих експозиційних предметів Ольвійської експедиції 1938–1940 рр.; 4) групи амфор (близько 100 од.), вивезених у 1935 р. з Ольвійського заповідника; 5) колекції кіпрських старожитностей (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 23). До Німеччини було вивезено всю експозиційну частину колекцій, а також частину фондового матеріалу Ольвійської експедиції 1935–1937 рр. На місці залишився габаритний експозиційний матеріал (піфос з Ольвії, амфори, черепиці та архітектурні фрагменти). Акт також надає приблизний перелік вивезених предметів: чорно- та червонофігурний посуд (20 од.), чорно- і червонолаковий посуд (30 од.), місцева ольвійська кераміка (30 од.), сіроглиняна лощена кераміка (20 од.), світильники (50 од.), фрагменти скляних посудин (20 од.), кістяні вироби (15 од.), фрагменти мармурових плит (15 од.), амфорні ручки з клеймами (50 од.), теракотові статуетки (50 од.), збірка кераміки з о. Кіпр (100 од.), архітектурні фрагменти (5 од.), матеріали з Ольвії 1935–1940 рр. (6000 од.), скляні та металеві прикраси (50 од.), знаряддя праці (100 од.). – С. С.

68. *Готи* – матеріали черняхівської культури, які у першій половині ХХ ст. відносилися до т. зв. “культури полів поховань”, що поєднувала зарубинецьку (ІІІ/ІІ ст. до н.е. – ІІ ст. н.е.) і черняхівську культури (ІІІ–V ст. н.е.). На думку проф. Р. Штампфуса, у довоєнній експозиції ЦІМ готський матеріал був слабо представлений

начебто для того, щоб створити враження, ніби вплив цього народу був незначним, у той час як основний матеріал залишався у фондах (*Stampffuß Rudolf*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 19). В акті НДК повідомляється, що колекція “полів поховань” була вивезена повністю, у її складі були матеріали з могильників черняхівської культури поблизу с. Черняхів Кагарлицького р-ну Київської обл. і с. Ромашки Рокитнянського р-ну Київської обл. (розкопки В. В. Хвойки 1899–1900 рр.), було вивезено відповідно 1000 і 100 од. (*Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО. Новая серия. – СПб., 1901. – Т. XII. – С. 172–190; *Stampffuß Rudolf*. Germanen in der Ukraine // Germanen Erbe. – 1942. – Heft 9/10. – S. 130–140), а також матеріали з розкопок В. Є. Козловської 1929 р. поблизу с. Дідівщина Фастівського р-ну Київської обл. – 100 од. (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 32, 33; *Козловська В. Є.* Новіші археологічні дослідження на території Білоцерківщини // ХРАМ. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 39–40; *Петраускас О. В.* Могильник поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина (за матеріалами розкопок Валерії Козловської) // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 111–121). Можливо, до цього пункту німецького списку були віднесені й матеріали зарубинецької культури, яку ототожнювали з більш ранніми германськими племенами скірів і бастарнів. З матеріалів цієї культури були вивезені колекції с. Зарубинці Монастирищенського р-ну Черкаської обл. (розкопки В. В. Хвойки 1899 р.) – 150 од.; могильника поблизу с. Корчувате (південно-східна околиця Києва) з розкопок І. М. Самойловського 1940–1941 рр. – 200 од. (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 32; *Самойловський І.* Корчуватський могильник // Археологія. – 1947. – Вип. I. – С. 101–109). – С. С.

69. *Vikinger* – або варяги – вояки-переселенці зі Скандинавії, які справили значний вплив на багато країн Європи. Німецькі вчені з Третього райху розглядали Київську Русь як державу, засновану вікінгами. На їхню думку, починаючи з середини IX ст. варяги повільно просуваються у пошуку контактів з Близьким Сходом спочатку волзьким, далі дніпровським шляхами. Варяги Аскольд і Дір заклали підґрунтя для поселення варягів у Києві, а варяг Олег запровадив панування Рюриковичів у Києві та Київській державі. Київська Русь розглядалася ними виключно як Київська варязька імперія. Міграції північногерманських переселенців археологічно підтверджуються знахідками зброї та прикрас (*Stampffuß Rudolf*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte... – Арк. 27). Питання старожитностей скандинавського походження на теренах України було окремо розглянуто у статті Нади Германи, багато ілюстрованої фотографіями експонатів ЦІМ. Автор розглядає низку поховань у дерев'яних зрубках з конем і зброєю, розкопаних у Києві, які, на її думку, відрізняються від бідних могил місцевих жителів не тільки у соціальному плані, але й в етнічному (*Hermann Nada*. Zeugen der Wikinger zu Kiew // Germanen Erbe. – 1943. – Heft 3/4. – S. 34–46). Оскільки німецькі вчені розглядали весь період Київської Русі до татаро-монгольської навали як період панування династії вікінгів, то при відборі старожитностей вікінгів з метою вивезення могли розуміти їх дещо ширше, ніж ми тепер. Проте деякі з вивезених музейних предметів дійсно мали зв'язок із скандинавськими традиціями. Зокрема було вивезено бронзову овальну фібулу X ст. з розкопок поховання № 125 по вул. Кирилівській, 53–59 (колишня садиба Марра) у Києві 1876 р. Фібула загубилась і назад до Києва не повернулася (*Karger M. K.* Древний Киев. – М.; Л., 1958. – Т. I. – С. 210–211, табл. XXIX; *Андрущук Ф., Зоценко В.* Скандинавские древности Южной Руси. – Париж, 2012. – С. 51–52, рис. 16; ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 116. – Д. 282. – С. 36; *Hermann Nada*. Zeugen der Wikinger... –

S. 38. – Abb. 6). Також було вивезено залізний меч з бронзовим руків'ям із залишками клейма, знайдений наприкінці XIX ст. поблизу с. Хвощеве Миргородського р-ну Полтавської обл., знаки згодом інтерпретуються як “Коваль Людота” (*Андросчук Ф., Зоценко В.* Скандинавские древности... – С. 312–313, № 244, рис. 247; *Androschchuk F.* The “Ljudota Sword”? (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) // *Ruthenica*. – К., 2003. – С. 15–25; *Hermann Nada.* Zeugen der Wikinger... – S. 37. – Abb. 4). Меч вивозився до Німеччини у 1943 р., був повернений разом з іншими колекціями і нині зберігається у НМІУ (ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 116. – Д. 282. – С. 36). – С. С.

70. *Дніпробуд* – матеріали Дніпробудівської (або Дніпрогесівської) археологічної новобудовної експедиції, яка проводилася протягом 1927–1932 рр. у зв'язку з будівництвом греблі Дніпровської ГЕС (Дніпрельстану) і наступним затопленням досліджуваної території. Експедицію очолював Д. І. Яворницький. Від музеїв брали участь А. В. Добровольський і П. І. Смолічев, погодився взяти участь С. С. Гамченко. Останні працювали в експедиції як старші археологи. Роботи експедиції були надзвичайно масштабними, досліджено величезний обсяг пам'яток від палеоліту до Київської Русі. У результаті було зібрано більш ніж 100 тис. артефактів. Надалі колекція була розпорошена і розділена між музеями Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Харкова, Одеси. Найбільша частина у 1934–1935 рр. була передана до фондів ПМК в Києві. (*Козловська В.* Археологічні дослідження на території Дніпрельстану // *Хроніка археології та мистецтв*. – К., 1930. – Ч. 1. – С. 11–20; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровгэсовской экспедиции НКПроса УССР). – Днепропетровск, 1980. – С. 19–45; *Ковалева І. Ф.* 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепровгэсовской новоостроечной экспедиции // *Музейний вісник*. – Запоріжжя, 2012. – № 12. – С. 196–207; *Курінний П. П.* Історія археологічного знання... – С. 100–103; ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36371-ФП. – Арк. 88). Переважна більшість польової документації була передана до ПМК у 1934 р. і нині перебуває у Науковому архіві ІА НАНУ у фонді 18. – С. С.

71. *Канцирка* (Канцирська балка поблизу с. Федорівка Дніпропетровської обл.) – археологічна пам'ятка, досліджена у 1929 р. Виявлено речі бронзового віку, поселення гончарів з печами для випалювання посуду салтівської культури, досліджені у 1930–1931 рр. В. А. Грінченком (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 56, 60, 70, 71). У колекції НМІУ нараховується близько 9 тис. уламків гончарних посудин салтівської культури (*Строкова Л. В.* Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепровгэсовской экспедиции 1927–1932 гг. // *Древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э.* – Днепропетровск, 1983. – С. 28). – С. С.

72. *Ямбург-Осокорівка* (кол. німецька колонія Ямбург, нині с. Дніпрове Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл. та балка Осокорівка у Солонянському р-ні Дніпропетровської обл.) – дві палеолітичні стоянки. Одна з них у балці Осокорівка була виявлена у 1931 р. Т. Т. Теслею і досліджувалася І. Ф. Левицьким (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 124, 125, 126). Ямбурзька палеолітична стоянка була розкопана у 1932 р. під керівництвом І. Ф. Левицького (Там само. – Спр. 148, 149; Ф. А. Лев. – Спр. 10; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 50–53). Колекція НМІУ з Ямбура налічує близько 500 предметів, серед яких крем'яні вироби кам'яної доби та кераміка раннього залізного віку, слов'янського та давньоруського часу (*Строкова Л. В.* Славянские древности... – С. 29). – С. С.

73. *Кічкас* (с. Кічкас Запорізької обл., тепер територія м. Запоріжжя) – місцевість була епіцентром будівництва Дніпрельстану. Навколо неї було досліджено низку

різночасових пам'яток. Як зазначає П. І. Смолічев, пам'ятки були розкидані по всій площі будівництва окремими групами, яких було нараховано 16, загальна кількість занотованих пам'яток становила 150 (*Смолічев П. І.* Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкас Запорізької округи у вересні–жовтні року 1927 // Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1927. – Т. 1. – С. 161–234). Курганний могильник був досліджений у 1927 р. (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 21, 22, 23). Давньоруське поселення на території с. Кічкас вздовж правого берега Дніпра проти греблі Дніпрогесу досліджене у 1927–1928 рр., поселення складалося з 57-ми землянок. У НМІУ зберігаються матеріали жител 5, 7, 8, 10, 14, 20, 21, 27–30, 32, 33, 47, 49, 50, 54. Колекція складається з більш ніж 700 фрагментів кераміки, металевих і скляних виробів (*Строкова Л. В.* Славянские древности... – С. 29). До цієї колекції могла бути віднесена скельна стоянка “Кічкас ІХ–ІІ”, відома в літературі як поселення “Середній Стіг ІІ” (пам'ятка, за якою було виділено середньостогівську культуру), яка досліджувалася у 1927 р. А. В. Добровольським. Матеріали цього поселення перебувають нині у фондах НМІУ у трьох різних колекціях: “Кічкас”, “Середній Стіг” та “Дніпропетровщина” і налічують близько 300 фрагментів кераміки (НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/30; *Добровольський А.* Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкас Запорізької округи) // Збірник Красового дніпропетровського історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. – С. 61–160; *Рассамакін Ю. Я., Якубенко О. О., Сорокіна С. А.* Скельна стоянка доби енеоліту “Кічкас ІХ–ІІ” (Середній Стіг ІІ): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) // Археологічні пам'ятки Хортиці. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 1. – С. 43–47). – С. С.

74. *Вовніги* (с. Вовніги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) – група поселень, розташована на березі високої надзаплавної тераси проти села. Правобережне поселення було досліджено у 1930–1931 рр. А. В. Добровольським. Матеріали Вовнізької лівобережної багатощарової стоянки були досліджені у 1932 р. (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 66, 81, 82; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області // Археологія. – 1952. – Т. VII. – С. 80, 81, 83; *Ковалева И. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 59–60). Колекція НМІУ складається приблизно із 2,5 тис. предметів неолітичного часу (дніпро-донецької та сурсько-дніпровської культур), а також катакомбної, зрубної та білозерської культур доби бронзи. У колекції наявні посуд, уламки кераміки, кам'яних та крем'яних виробів. – С. С.

75. *Таволжаній* (о. Таволжаній Запорізької обл.) – перші розвідки на острові були проведені у 1927 р., пізніше розкопки проводилися П. І. Смолічевим у 1929 р. Особливу увагу привернули кам'яні поховальні споруди “закладки” доби бронзи (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 92; *Станіцина Г. О.* Петро Іванович Смолічев // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 101–111; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 84). Колекція НМІУ складається з близько 200 виробів з кременю, каменю та кераміки, що датуються енеолітом та пізньою бронзою. – С. С.

76. *Собачки* (урочище Собачки на правому березі Дніпра Запорізької обл.) – багатощарова стоянка, досліджена у 1928–1929 рр. А. В. Добровольським. Крім стоянки було знайдено неолітичний могильник (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 35, 36, 48; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 81, 83, 84). Сучасна колекція НМІУ нараховує близько 4,5 тис. од. зб., серед яких переважну більшість

складають мезолітичні та неолітичні крем'яні вироби, крім того наявна кераміка середньостогівської та ямної культур. – С. С.

77. *Хортиця* – скелястий острів у руслі Дніпра довжиною 12 км в районі м. Запоріжжя, досліджений у 1928 р. П. І. Смолічевим та Е. О. Федоровичем. Початково розкопки на острові не планувалися, оскільки він розташовувався нижче порогів. Дослідження розпочалися у зв'язку з будівництвом залізничного мосту. У північно-східній частині острова було виявлено поселення сабатинівської культури (НА ІА НАНУ. – Ф. 6. – Спр. 58; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 83). Сучасна колекція НМІУ бронзової доби нараховує близько 300 од. кераміки і крем'яних знарядь. – С. С.

78. *Виноградний* – острів біля с. Привільне Запорізької обл., на якому у 1929–1930 рр. було досліджено багатощарову пам'ятку під керівництвом А. В. Добровольського (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 46, 52, 61). Під час розкопок було відкрито поселення та поховання неолітичних дніпро-донецької та сурьсько-дніпровської культур. Енеолітичні шари поселення представлені матеріалами квіт'янської культури. Шари доби бронзи складаються з матеріалів культури бабинської, катакомбної та сабатинівської культур. Нині колекція НМІУ складається з більш ніж 800 од. зб., серед яких глиняний та кам'яний посуд, крем'яні, кам'яні та кістяні знаряддя (*Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 80–83; *Сердюкова І. Л., Якубенко О. О.* Кераміка доби середньої бронзи о-ва Виноградний // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. – К., 1993. – С. 125–126). – С. С.

79. *Похилий* (о. Похилий, розташований поблизу с. Привільне Запорізької обл.) – багатощарова пам'ятка, досліджена у 1928 р. П. І. Смолічевим (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 24; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 80; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 59–60.) Серед знахідок – матеріали неолітичного часу (сурьсько-дніпровської та дніпро-донецької культур), енеоліту (середньостогівська культура), доби бронзи (ямна та катакомбна культури). Сучасна колекція НМІУ налічує близько 700 од. зб., серед яких кераміка, кістяні і крем'яні вироби та кам'яні диски. – С. С.

80. *Дурна Скеля* (острів Дурна Скеля у руслі Дніпра в районі м. Запоріжжя) – багатощарове поселення, яке існувало у період від енеоліту до середньої бронзи, досліджене експедицією під керівництвом А. В. Добровольського у 1928 р. На поселенні виділяються шари середньостогівської культури, ямної та катакомбної культурно-історичних спільнот. Також було розкопано могильник зрубної культурно-історичної спільноти. З початку зібраних експедицією предметів (близько 17 тис.) в колекції НМІУ зберігається приблизно 1300 артефактів, переважно фрагменти кераміки, крем'яні та кам'яні знаряддя праці (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 12, 13а; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 82; *Якубенко Е. А.* Матеріали поселення епохи меди-бронзи Дурна Скеля в собранні ГИМ УССР // Древности Среднего Поднепровья (III–I тыс. до н. э.). – Днепропетровск, 1982. – С. 19–28; *Сердюкова І. Л., Якубенко О. О.* Катакомбна кераміка пам'ятки Дурна Скеля // Археологічні дослідження на Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 122–124). – С. С.

81. *Гадюча Балка* – балка, розташована на правому березі Дніпра, обмежує з півдня урочище Собачки, Запорізька обл., досліджена у 1928–1929 рр. В. А. Грінченком. Під час розкопок виявлено стоянку неолітичного часу (сурьсько-дніпровська культура та азово-дніпровська культура) і поховання епохи пізньої бронзи. На правому березі Гадючої балки виявлено могильник скіфо-сарматського часу, на лівому

березі гирла балки – поховання під кам'яними закладками скіфо-сарматського часу (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 18а, 19, 20, 51, 52; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 80, 84–86; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 59). У колекції НМІУ зберігається приблизно 180 предметів кераміки, крем'яних і кам'яних виробів енеолітичної доби та зрубної культурно-історичної спільноти. – С. С.

82. *Божків* (хутір Божків, розташований біля с. Федорівка Запорізького р-ну Запорізької обл.) – пам'ятка доби бронзи, досліджена у 1931–1932 рр. (*Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 83). На території хутора було досліджено пам'ятки доби бронзи. Сучасна колекція НМІУ нараховує більше 1100 од. зб. виробів з кременю та кераміки. – С. С.

83. *Волоське* (с. Волоське Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) – колекція кількох пам'яток. Палеолітичні пам'ятки були знайдені І. Ф. Левицьким на правому березі р. Сури у 1932 р. Також палеолітичний матеріал був зібраний у центрі с. Волоське, роботи проведені І. Ф. Левицьким у 1931 р. (*Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 53). До колекції “Волоське” у НМІУ також віднесені поселення – на скелястому останці “Стрільча Скеля” під правим берегом Дніпра проти південного кінця с. Волоське, де у 1931 р. В. А. Грінченко провів розвідувальні розкопки (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 108), та на скелястому останці “Скеля Каменоломня”, досліджене у 1927 р. А. В. Добровольським. На цьому ж поселенні у 1940–1941 рр. працювала експедиція ЦІМ під керівництвом П. П. Курінного. Враховуючи той факт, що П. П. Курінний брав безпосередню участь у вивезенні колекцій, можна припустити, що він неодмінно мав вивезти матеріали з власних розкопок. У колекції НМІУ представлено близько 3000 предметів, це переважно керамічні матеріали ямної, катакомбної та зрубної культур. – С. С.

84. *Микільське* (с. Микільське Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) – культурний комплекс мезолітичної доби, відкритий розвідкою І. Ф. Левицького на захід від села у 1932 р. Поселення неолітичного часу, відкрите у 1931 р. у заплаві біля скелі Монастирка, не досліджувалося (*Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 52, 63). – С. С.

85. *Огринь* (с. Ігрень, кол. Стара Ігрень, Дніпропетровської обл., нині у складі м. Дніпро) – пам'ятки околиці села на лівому березі Дніпра доби енеоліту та бронзи, досліджені у 1932 р. А. В. Добровольським. Загалом було розкопано 18 пунктів (стоянок) та могильник. Нині у фондах НМІУ зберігається матеріал із стоянок № 1–3, 4а, 6, 6а, 7, 8, 8а, 9, 11, 13, 15. Серед знахідок – фрагменти кераміки і крем'яні знаряддя середньостогівської, ямної, катакомбної та зрубної культур, а також матеріали доби пізньої бронзи (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 132–138; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 64–65; *Добровольський А.* Восьма Ігринська неолітична стоянка // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. II. – С. 243–251). – С. С.

86. *Перун* (о. Перун у руслі Дніпра в Запорізькій обл., затоплений водами Дніпрогесу) – багатоярусне поселення бронзової доби, досліджене у 1929 р. В. А. Грінченко (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 71; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 61). До колекції НМІУ входить близько 4 тис. предметів доби неоліту–бронзи та близько 400 од. зб. кераміки слов'янського часу (*Строкова Л. В.* Славянские древности... – С. 28). – С. С.

87. *Музею у Полтаві* – Полтавський краєзнавчий музей (нині ім. Василя Кричевського) – з цього музею були вивезені восени 1943 р. через Київ до Кракова археологічні, етнографічні збірки, інвентарні книги, архів і бібліотека музею

(ВArch/В-323/728/Poltawa). 11.10.1943 р. частину збірок Полтавського краєзнавчого музею (6 ящиків) та матеріали Полтавського обласного архіву (близько 20 невеликих ящиків), які прибули у Київ 3.09.1943 р., разом з актовими книгами з Київського центрального архіву давніх актів, документами Малоросійської колегії, рукописами Бібліотеки АН УРСР (2 ящики) в одному вагоні було відправлено Крайовим управлінням архівів, бібліотек і музеїв РКУ з Києва у напрямку Кам'яця-Подільського. По дорозі вагон був пограбований (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 396–398; *Грімстед П. К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Г. Боряка. – Львів, 1992. – С. 72–73). Встановити, коли у напрямку Кракова було завантажено і відправлено з Києва збірки Полтавського краєзнавчого музею, поки що не вдалося, але надійшли вони туди саме з Києва, про що свідчить цей перелік, а вивезти з Полтави їх могли лише за розпорядженням керівника КІДРІ Р. Штампфуса. – *Т. С.*

88. *Черепи... різні місця знахідок* – всі чотири ящики з черепами повернулися у музей 1948 р. – ящик У-300, 100×50: “Антропологические материалы, черепа в бумажных пакетах. Раздробленные” (НМІУ, відділ обліку, акт № 279 від 4.02.1948 р.); ящик У-957, 165×45: “Антропологический материал: черепа и кости в разорванной бумажной упаковке. Не удовлетворит[ельное]” (там само, акт № 322 від 4.02.1948 р.); ящик У-85, 75×55: “Антропологический материал: черепа преимущественно из славян[ских] могильн[иков] на территор[ии] УССР. Удовлетвор[ительное]” (там само, акт № 391 від 6.02.1948 р.); ящик У-332, 155×60: “Антропологический материал: черепа из археологических раскопок в бумажных пакетах. Удовлетворительное” (там само, акт № 874 від 21.02.1948 р.). На сьогодні цих черепів у НМІУ немає. За спогадами провідного наукового співробітника НМІУ О. Якубенко, у 1970-х рр. у фондах музею зберігалися черепи з розкопок Десятинної церкви, які приблизно у той самий час були передані в Інститут археології АН УРСР у групу антропології при секторі первісної археології. – *Т. С.*

89. *Розкопки др. Гюлле* – археологічні розкопки готських поховань і поселень (за сучасною номенклатурою черняхівська культура) під керівництвом керівника групи “Дніпро” Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР др. В. Гюлле за участі німецьких і українських фахівців – др. В. Модріяна, Г. Куцке, проф. П. А. Козара, О. В. Бодяньського, С. К. Накельського та ін., проведені у червні–серпні 1943 р. у Надпоріжжі (див. звіти групи “Дніпро” ЗШДРІ ЕРР за травень–серпень 1943 р.: ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 204, 208, 217, 242–243, 385–386; *Тесленко Д. Л., Фанигін Ю. Ю., Тесленко О. І.* Діяльність Зондерштабу правдавньої історії Оперативного штабу “Рейхсляйтер Розенберг” у Генеральній окрузі “Дніпропетровськ” (1942–1943 рр.) // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 2007. – С. 382–394). Вдалими були розкопки готського могильника на південному схилі балки Сухенької біля с. Новоолександрівка (нині Запорізького р-ну Запорізької обл.), тут було відкрито 11 багатих жіночих поховань (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 217; *Тесленко Д. Л.* Керамика из раскопок 1942–1943 гг. могильника черняховской культуры у с. Новоолександровка в Днепропетровском Надпорожье // Производство керамики в Восточной Европе: позднеримское время – раннее средневековье – новое время (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17–19 сентября 2012 г.). – Харьков, 2013. – С. 115–124. – (Ostrogothika-Serie (Hefte). – Вып. 2.)). Біля с. Привільне (нині Вільнянського р-ну Запорізької обл.) було відкрито два кромлехи з похованнями доби бронзи (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 208). Під керівництвом др. Модріяна

було проведено розкопки кургану біля о. Хортиця, археологічні розвідки біля с. Федорівка (Там само. – Арк. 204). Поблизу с. Волоське було розпочато дослідження зруйнованого під час бомбардування кургану (*Тесленко Д. Л., Фанигін Ю. Ю., Тесленко О. І.* Діяльність Зондерштабу прадавньої історії... – С. 390). Внаслідок наступу Червоної армії розкопки на початку вересня були припинені, а виявлені знахідки в 55-ти малих і 4-х великих ящиках вивезені з Дніпропетровська 28 вересня 1943 р. через Кривий Ріг у Краків (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 227; див. виноску 118). Після війни частина знахідок з розкопок могильника біля с. Новоолександрівка, проведених В. Гюлле у 1943 р., повернулася у Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (*Тесленко Д. Л.* Кераміка із раскопок... – С. 116). – *Т. С.*

90. *Скляні негативи* – у розпорядженні КІДРІ опинилася досить значна збірка скляних негативів, яка складалася з матеріалів ЦІМ та фотоархіву ІА АН УРСР (НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 23; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 169). За актом збитків, заподіяних “німецько-фашистськими загарбниками” Державному історичному музею (кол. ЦІМ), від 25.01.1944 р., з дев’яти підписантів якого сім працювали під час окупації в КМДРІ, музей втратив 10 тис. негативів розкопкових матеріалів від 1900 р., 10 тис. негативів відділу соціалістичного будівництва та 4,5 тис. різних негативів (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Спр. 282. – Арк. 15). Частина негативів залишилася у Києві й після відступу німців була розподілена 1–13.04.1944р. між Державним історичним музеєм та Інститутом археології (*Станиціна Г.* “Скарби на склі”: колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. – Львів, 2017. – С. 202–204). У 1948 р. до музею надійшли повернуті з Німеччини негативи, зокрема розкопок та експозиції музею (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. – К., 2016. – С. 948). На упаковках деяких з них ще й досі зберігаються нанесені олівцем німецькі написи. Серед повернутих фотоматеріалів були не тільки негативи з музейного зібрання, а й ті, що попередньо належали Інституту археології, про що свідчать конверти-упаковки з надрукованим бланком інституту. Серед них негативи фотографій розкопок території Десятинної церкви і Михайлівського монастиря (*Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М.* Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві // Праці Центру пам’яткознавства. – К., 2016. – Вип. 30. – С. 127). У той же час частина негативів музею потрапила до збірки Інституту археології і досі зберігається там, зокрема матеріали щодо експозиції ЦІМ та єгипетської колекції (*Романова О.* Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі (колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАН України) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині... – С. 182–197; *Станиціна Г.* “Скарби на склі”: колекція фотонегативів... – С. 198–213; *Яненко А.* Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали. – К., 2017. – С. 34, рис. 14). – *С. С.*

91. *Архів* – так само, як і зібрання негативів, архів Крайового інституту до і ранньої історії складався з документації та архівних матеріалів ЦІМ та ІА АН УРСР (див., напр., про перевезення архіву ІА на вул. Володимирську, 57 в: НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 23). Серед вивезених архівних матеріалів особливу цінність мали інвентарні книги музею. Після визволення Києва архівні матеріали, не вивезені до Німеччини, були поділені 1–13.04.1944 р. між ІА АН УРСР та Історичним

музеєм (НА ІА НАНУ. – Ф. “Діловодство”. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 2). Зокрема до ІА надійшли особисті архіви Хв. Вовка, В. В. Хвойки, С. С. Гамченка, Д. М. Щербаківського, А. П. Новицького, О. В. Бодяньського, матеріали ІА, археологічних та етнографічних установ ВУАН (*Станіцина Г. О. З історії Наукового архіву Інституту археології НАН України // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. – С. 269*). Згідно з актами Комісії про прийом, інвентаризацію та розподіл музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини, що зберігаються у відділу обліку НМІУ, у 1948 р. до музею повернулися переважно інвентарні книги та картотеки (НМІУ, відділ обліку, акт № 564 від 11.01.1948 р., акт № 672 від 16.02.1948 р.). – С. С.

92. *2 скіфські казани* – з Німеччини у 1948 р. повернулися п'ять скіфських казанів – ящик У-580, 60×45: “*Бронзовый котел без дна. Неудовл[творительное]*” (НМІУ, відділ обліку, акт № 357 від 5.02.1948 р.); казан незапакований У-1039: “*Скифский казан (медн[ый])*” (там само, акт № 642 від 14.02.1948 р.); та три казани (У-597, У-598, У-599), запаковані разом: “*Скифские котлы в одном большем ящике*” (там само, акт № 656 від 14.02.1948 р.). Найбільший казан (У-1039) з тих, що повернулися з Німеччини, до війни належав Херсонському краєзнавчому музею, походив з с. Осокорівки Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. Нині він знаходиться в експозиції НМІУ (інв. № Б 1674, старий інв. № 26581). – Т. С.

93. *Антон* – Георг Антон / Georg Anton (5.02.1901–?), штурмбанфюрер СА, керівник ГРГУ ЕРР (10.08.1942–14.02.1944, як в.о. 10.08.1942–5.01.1943), водночас, з 15.05.1943 р., очолював Робочу групу Києва, з 15.02.1944 р. – ГРГ Південного Сходу. До і під час війни його сім'я мешкала у м. Олау (нині м. Олава Нижньосілезького воєводства, Польща) (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 1034). – Т. С.

94. *Фреска: хрест* – фресковий фрагмент (розмір: 124×85 см, з рамою – 135×95 см) верхньої частини шестикутного хреста з Михайлівського Золотоверхого собору, розміщувався у нижньому регістрі на західній лопатці південного стовпа вівтарної арки, демонтований 1934 р. Д. Кіпліком (*Коренюк Ю. О. Історія ансамблю мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві від перших письмових згадок до періоду демонтажу // Софійські читання. – К., 2010. – С. 97*). Фреска “Хрест”, як і всі демонтовані фрески і мозаїки Михайлівського собору, 1934 р. була перевезена до Музейного містечка (КПЛ) для закріплення на нову основу (*Коренюк Ю., Кот С. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 65*). Надійшла не раніше 1936 р., ймовірно, у відділ Київської Русі ЦІМ, оскільки в 1942–1943 рр. перебувала у складі збірок КМДРІ, куди могла потрапити лише з ЦІМ, і була вивезена восени 1943 р. у Краків. В акті збитків, заповідіях “німецько-фашистськими загарбниками” Державному історичному музеєві у Києві (кол. ЦІМ, нині НМІУ), від 25.01.1944 р., складеною без інвентарних книг, фреска “Хрест” не згадувалася взагалі, натомість значилася мозаїка з рослинним орнаментом з умовними розмірами 150×50 см (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 8). Надійшла з Гьохштедта (№ ящика 287) в МЦЗП 15.11.1945 р., отримала № 14231, в ході реституції СРСР вибула до Берліна 15.04.1947 р. (VArch/V-323/727/Nr. 14231). У грудні 1947 р. в числі інших українських культурних цінностей повернулася з Німеччини (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 944–949). Передана 20.06.1949 р. в ящику У-740 Софійському музею (нині НЗСК), того ж року отримала інв. № 12759, після 1953 р. – інв. Г-72, після 1984 р. і до сьогоднішнього дня має інв. МЖ 182 (*Коренюк Ю. О. Історія ансамблю*

мозаїк... – С. 97; *Коренюк Ю., Кот С.* Мозаїки і фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві: сучасний стан мистецької спадщини // Пам'ятки України. – 2007. – № 1. – С. XXIII–XXIV; *ix же.* Михайлівські пам'ятки... – С. 77, 82). – Т. С.

95. *Фреска: орнамент, 59×72 [...] 6. Фреска: орнамент [...] 7. Фреска: орнамент* – три фрескові фрагменти орнаментальних фризів з Михайлівського Золотоверхого собору надійшли, ймовірно, в ЦІМ не раніше 1936 р. у відділ Київської Русі, оскільки, як і фреска “Хрест”, опинилися у 1942–1943 рр. в складі збірок КМДРІ. В акті збитків, заподіяних “німецько-фашистськими загарбниками” Державному історичному музеєві у Києві, від 25.01.1944 р. зазначені три орнаментальні фрескові фрагменти з єдиним для всіх умовним розміром 100×60 см (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 8). Восени 1943 р. з Києва до Кракова всього було вивезено 17 фрескових фрагментів орнаментального фризу з Михайлівського Золотоверхого собору – 14 з Архітектурно-історичного музею (нині НЗСК) та 3 з КМДРІ (*Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVII). До Києва у 1947 р. з Німеччини повернувся лише один орнаментальний фресковий фрагмент у розбитому вигляді, розміри у рамці 60×61 см. 20.06.1949 р. він був переданий (ящик У-792) Софійському музею (нині НЗСК), у 1949 р. отримав інвентарний № 12765, у 1953 р. – № Г-69, а з 1984 р. має № МЖ 183. Після проведеної у 1950–1951 рр. реставрації (уламки складені й змонтовані на новій основі) його розміри становлять 80×48 см (НЗСК, Науково-фондовий відділ. – Спр. НДФ. 3723. – Арк. 29; *Коренюк Ю. О.* Історія ансамблю мозаїк... – С. 97). Решта 16 фрескових орнаментальних фрагментів потрапили з Німеччини 1948 р. у Новгородський державний музей (нині Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник). 18.08.1953 р. з Новгорода до Державного Ермітажу було передано 11 фрескових фрагментів орнаментального фризу, які у 2001 і 2004 рр. були повернуті в Україну і нині зберігаються у Державному історико-архітектурному заповіднику “Стародавній Київ”. При цьому виявилось, що зображення однієї фрески, починаючи ще з німецького переліку, було неправильно ідентифіковано як орнамент. Насправді це медальйон з погруддям невідомого святиителя, – але, так чи інакше, ця фреска 2001 р. повернулася до Києва. Останні п'ять фресок орнаментів з Михайлівського Золотоверхого собору досі залишаються у Новгороді (*Коренюк Ю., Кот С.* Мозаїки і фрески... – С. XXIII–XXXII; *Коренюк Ю. О.* Історія ансамблю мозаїк... – С. 98–102, 105–107). – Т. С.

96. *Фреска: 6 апостолів* – копія фрески з Слезького монастиря у Чернігові, виконана Є. К. Евенбах. Надійшла з Гьохштедта (№ ящика 526) в МЦЗП 16.11.1945 р., отримала № 14470, в ході реституції СРСР вибула до Берліна 15.04.1947 р. (ВАrch/B-323/727/Nr. 14470). – Т. С.

97. *Евенбах* – Євгенія Костянтинівна Евенбах (17.08.1889, Кременчук – 18.07.1981, Ленінград / нині Санкт-Петербург), художниця, графік. Народилася в сім'ї залізничника, гімназію закінчила у м. Катеринославі (нині м. Дніпро), навчалася в Імператорському товаристві заохочення мистецтв у Петербурзі в М. Реріха (1910). У 1911 р., 1913 р. брала участь в етнографічних експедиціях на Катеринославщині, збирала і перемальовувала зразки народної творчості, побуту, відкрила широкому загалу петриківський розпис. Навчалася літографії в майстерні В. Мате, на Бестужевських курсах, під час Першої світової війни служила сестрою-жалібницею, після війни продовжила навчання в Петроградських державних вільних

художніх майстернях у В. Шухаєва (1918–1921), Петроградському вищому художньо-технічному інституті у К. Петрова-Водкіна. У 1920-х рр. працювала в дитячих видавництвах ілюстратором, у 1930-х рр. ілюструвала підручники для народів Крайньої Півночі. Після війни займалася станковою графікою, ілюструвала книжки для народів Крайньої Півночі та Далекого Сходу, викладала (*Матафонов В. С. Е. К. Эвенбах. – Л., 1988. – 186 с.*) – Т. С.

98. *Юкін – Павло Іванович Юкін (1883, с. Мстьора Мстьорської вол. В'язниківського пов. Владимирської губ. – 15.11.1945, Москва)*, російський художник, реставратор монументального та станкового живопису, професор. З сім'ї потомствених іконописців, сім років навчався в Імператорському Строгановському центральному художньо-промисловому училищі в Москві, з 1904 р. працював у реставраційній майстерні братів М. і Г. Чирикових, брав участь у реставрації ікони “Тихвінської Божої Матері”. Науковий співробітник і реставратор монументального живопису Комісії зі збереження і розкриття пам'яток давнього живопису, перейменованої 1924 р. у Центральні державні реставраційні майстерні (1918–1931). У 1931–1933 рр. був висланий на три роки у м. Котлас. У 1934–1940 рр. від Всесоюзної академії архітектури працював з перервами в Києві – спочатку у Михайлівському Золотоверхому соборі (1934), де досліджував давньоруські фрески і допомагав проф. Д. Кіпліку демонтувати їх, та у Софійському соборі (1935–1940), де досліджував і розчищав від пізніших нашарувань давньоруські фрески і мозаїки. Процес реставрації поетапно супроводжував фотофіксацією, робив зазвичай акварельні копії найкращих пам'яток монументального живопису (*Кызласова И. О Павле Юкине и его мемуарах // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2013. – Вип. III: 3б. наук. праць, присв. 150-літтю з дня народж. Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – С. 337–343.*) – Т. С.

99. *Касперович – Микола Іванович Касперович (1885, х. Лапін Ріг поблизу х. Калитянське Семиполківської вол. Остерського пов. Чернігівської губ. / нині с-ще Калитянське Козелецького р-ну Чернігівської обл. – 7.05.1938, Київ)*, художник-бойчукіст, реставратор станкового і монументального живопису. Народився у дворянській (поміщицькій) родині. Навчався в Імператорському Строгановському центральному художньо-промисловому училищі у Москві (1901–1905) та Краківській академії мистецтв (1905–1909). Мешкав у Парижі (1909–1910), член “Української громади в Парижі”, бойчуківської школи “неовізантизму”. В цей час став вивчати реставраційну справу. У 1910-х рр. працював реставратором у Національному музеї у Львові та приватних музейних зібраннях. Після Першої світової війни викладав малювання у Миргородському художньо-керамічному технікумі (1918–1922), працював реставратором у Чернігівському державному музеї (1922–1924), з перервами – у Всеукраїнській реставраційній майстерні (з 1932 р. Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня) на території КПЛ. Професор Української академії мистецтв (1921), з 1922 р. дійсний член ВУАК. У 1934 р. був помічником Д. Й. Кіпліка при знятті фресок зі стін Михайлівського Золотоверхого собору. У другій половині 1930-х рр. працював реставратором Київського музею західного та східного мистецтва (нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків). Репресований радянською владою – заарештований (3.03.1938) і розстріляний за вироком трійки УНКВС Київської обл. (7.05.1938) за надуманим звинуваченням – “участь у контрреволюційній фашистській організації” (*Білокін С. Смерть Миколи Касперовича // <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Kasperovych.html>; Тимченко Т. Реставрація ікон Ігорівської Богоматері та Св. Миколи Мокрого*

у 1924 році (за матеріалами київських архівів) // Культурологічна думка. – 2012. – № 5. – С. 164). – Т. С.

100. 6. *Фреска: орнамент* – див. коментар 95.

101. 7. *Фреска: орнамент* – див. коментар 95.

102. *Історичні карти [...] Археологічні карти [...] Ескізи історичних карт часів слов'ян* – експозиція КМДРІ включала велику кількість історичних та археологічних карт, які висвітлювали поширення археологічних пам'яток та культур. Зокрема у джерелах згадуються карти розселення готів, держави вікінгів, походів вікінгів на Візантію (ІЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 168). Карти замовлялися німецьким керівництвом музею і відображали нацистське бачення розвитку до- і ранньої історії на теренах України (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 902). Частину карт на замовлення керівництва виготовляли також, ймовірно, співробітники КМДРІ – етнограф і художник Ю. Ю. Павлович та Л. С. Шиліна, яка займала посаду художника у музеї (ІА НАНУ, відділ кадрів, особова справа Л. С. Шиліної. – Арк. б/№). Вісім історичних карт, зокрема поширення скіфів, готів, сарматів, вікінгів та ін., надійшли з Гьохштедта в МЦЗП 16.11.1945 р. в ящику № 596, який отримав у Мюнхені № 14540, в ході реституції СРСР вибули до Берліна 15.04.1947 р. (ВАrch/B-323/729/№г. 14540). – С. С.

103. *Археологічні карти* – див. коментар 102.

104. *Карта народного одягу [...] Карта типів хат* – йдеться про карту “Північна і Середня Україна в типах народного убрання” (акварель) та карту “Основні типи селянських хат на Україні” (акварель), остання розміщувалася на 15-ти аркушах ватману і включала зображення більше 100 хат (НА НМІУ. – Ф. Р-1260. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 2). Обидві карти експонувалися в залі № 9 “Українська етнографія” КМДРІ (НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 28). Вони були виконані співробітником названого музею художником Ю. Ю. Павловичем, друга – у співавторстві зі співробітником того ж музею етнографом В. С. Мамоновим. У 1943–1945 рр. карта “Основні типи селянських хат на Україні” була відновлена у меншому форматі (92×163). Тепер вона зберігається в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 12, 43, 53; *Скрипник Г.* Сторінки з життя та художньо-етнографічної творчості Юрія Павловича // http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=147&Itemid=99999999&limit=1&limitstart=5). – С. С.

105. *Павлович – Юрій Юрійович Павлович (10.05.1874, Київ – 14.09.1947, Київ)*, український етнограф, художник. Закінчив юридичний факультет Київського ун-ту, у 1920-х рр. співробітник Кабінету антропології та етнології, у 1930-х рр. працював художником ПМК АН УРСР. У 1942–1943 рр. співробітник Крайового музею до- і ранньої історії у Києві. Після визволення міста, з 15.11.1943 р., ст. наук. співробітник Держ. республ. істор. музею, завідувач експозиційного відділу “Історія Києва” (1.08.1944–1946). Створив велику кількість історичних малюнків від найдавніших часів до XII ст., зокрема серію “Історія Києва в малюнках”, яка у вересні 1946 р. була закуплена музеєм (Україна в типажах народних, краєвидів і архітектури: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича. – К., 2010. – 400 с.; *Литовченко А. В.* Художник Ю. Ю. Павлович – відомий і невідомий // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2017. – Вип. 31. – С. 175). – Т. С.

106. *Малюнки: Трипілля, готи, бастарни* – в експозиції КМДРІ частина ілюстративного матеріалу була взята з попередньої експозиції ЦІМ (НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 24). Поступово старі ілюстрації замінювалися новими, які

більше відображали концепції німецького керівництва. Частина малюнків була вготовлена музейним художником Ю. Ю. Павловичем, зокрема до трипільської культури, зарубинецької культури, з якою німецькі вчені ототожнювали бастарнів, і черняхівської культури, яку вони інтерпретували як готську. – С. С.

107. *Етнографічний архів* – див. коментар 91.

108. *Негативи: етнографія* – див. коментар 90.

109. 15. *Вітарна плита [...] пошкоджена [...]* 16. *Вітарна плита* – йдеться про рельєфні плити Х–ХІІ ст. з червоного шиферу, які до війни знаходилися на фасаді Лаврської друкарні, де розміщувалася експозиція ЦІМ. Вони були вивезені до Німеччини і у грудні 1947 р. повернулись у Київ (див. акт комісії з приймання та інвентаризації культурних цінностей, повернутих з Німеччини: Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 948). На одній з них зображено колісницю з напівлежачим Діонісом, богом рослинності, родючості, покровителем виноградарства та виноробства, яку везуть лев і левиця, а на другій – сцену єдиноборства Геракла з Немейським левом (Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Фотоальбом. – К., 1984. – С. 40–41). Рельєф з зображенням Діоніса (помилково ідентифікований як цариця на колісниці, запряженій левом та вовком), 165×100 см, надійшов з Гьохштедта (ящик № 9) в МЦЗП 14.11.1945 р., де отримав № 13951. Рельєф з зображенням Геракла (помилково Самсон) і лева, 205×95 см, надійшов до МЦЗП 19.11.1945 р. з Гьохштедта (ящик № 1278) розбитим на дві частини, отримав у Мюнхені № 15244. Помилково вважалося, що обидва рельєфи походили з Михайлівського Золотоверхого монастиря. В ході реституції СРСР рельєфи вибули до Берліна 15.04.1947 р. (ВАрх/В-323/727/№. 13951, №. 15244). Нині зберігаються в НКПІКЗ. – Т. С.

110. *Карта тунів хат* – див. коментар 103.

111. *Ескізи історичних карт часів слов'ян* – див. коментар 102.

112. *...єгипетських старожитностей...* – колекцію єгипетських старожитностей ЦІМ утворили загалом три збірки – колишнього Київського художньо-промислового і наукового музею (1924–1935 рр. ВІМ), Церковно-Археологічного музею Київської духовної академії (далі – ЦАМ КДА) та Археологічного музею Київського імператорського університету св. Володимира. Всі збірки, перед тим як опинитися в ЦІМ, були зосереджені у 1920-х рр. на території Києво-Печерської лаври, перетвореної у 1926 р. на т. зв. Всеукраїнський музейний городок (далі – ВМГ). Першою, ще у 1923 р., туди було перевезено збірку ЦАМ КДА. Вона потрапила до відділу історії релігій (інша назва відділ культів) Лаврського музею культів та побуту (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни / Упоряд. Т. Себта, Р. Качан. – К., 2016. – С. 159, 162, 166). 29.08.1924 р. до Лаврського музею культів та побуту (далі – ЛМКП) надійшла частина єгипетської збірки Першого державного музею (ВІМ), яка становила 76 одиниць зберігань за інвентарними номерами (фактично 79 предметів) зі 135 одиниць зберігань всієї збірки (НА НХМУ. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 33–34 зв.; опубліковано: *Olena Romanova. Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history // Problems of the history of Ukraine: facts, views, researches.* – 2017 // <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000012>). 15.10.1928 р. на засіданні Фахової комісії Укрнауки з розподілу майна Археологічного музею Київського інституту народної освіти (кол. Університет св. Володимира) було прийнято рішення про підготовку до перевезення на територію ВМГ збірки східних речей та Єгипту (Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали / Ав.-упоряд. А. Яненко. – К.: НКПІКЗ, 2017. – С. 52).

На території ВМГ єгипетська збірка Археологічного музею колишнього університету, ймовірно, так само потрапила до відділу історії релігії ЛМКП, перетвореного у 1931 р. на Музей історії релігії ВМГ (Києво-Печерська лавра у часи... – С. 172). 31.01.1936 р. у ЦІМ з ВМГ надійшла збірка єгипетських артефактів, в якій були речі з трьох названих колекцій. Її внесли до інвентарної книги відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я під №№ АС 13277–13500 – 224 од. зб. (НМІУ, інвентарна книга № 7). З великих предметів були передані чотири саркофаги, три з них з муміями (№ АС 13456, № АС 13457, № АС 13458), один прямокутний без мумії (№ АС 13451), окремо дві мумії без саркофагів (№ АС 13393, № АС 13438), ящик для ушебті (№ АС 13416), мумія крокодила (АС 13289, походив зі збірки Археологічного музею Київського університету св. Володимира, № 1208) та велика кількість дрібних артефактів – ушебті, скарабеї, амулети та ін. (див. коментарі 113–115). У 1938–1941 рр. в ЦІМ у корпусі 8 (нині корп. 8, 9) на території ВМГ в окремій залі була постійна виставка пам'яток Стародавнього Єгипту. Путівник по музею повідомляв: “Мумії людей, тварин та розмальовані саркофаги, що збереглися в Єгипетських похованнях, показані у вітринах 3–9” (Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К., 1941. – С. 51–53) – Т. С., С. С.

113. *Саркофаг* – йдеться про саркофаг (205×76 см), який попередньо належав Київському художньо-промислому і науковому музею та в числі інших єгипетських старожитностей був подарований названому музею В. Н. і Б. І. Ханенками. Саркофаг був придбаний Ханенками 1903 р. у Каїрі в Єгипетському музеї (*Berlev O., Hodjash S. Catalogue of the monuments of ancient Egypt: from the museums of Russian Federation, Ukraine, Bielorusia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States.* – Fribourg; Göttingen, 1998. – Р. 32 (№. 42)). У покажчику відділу археології Київського художньо-промислового і наукового музею про саркофаг повідомлялося: “2. Саркофаг дерев'яний, расписной, епохи Птолемеєв, найденный в верхнем Египте в Акхмиме (древний Панополис), на саркофаге находится надпись иероглифами, покойник «Нес-Па-Гутер» сын «Гирт-Кхета», рожденный от госпожи «Па-Дю-Хир-Па-Кхот» (Киевский художественно-промышленный и научный музей имени его величества государя императора Николая Александровича. Отдел археологии: Краткий указатель предметов. – К., 1906. – С. 57; там само. – К., 1911. – С. 55; там само. – К., 1913. – С. 55). 15.01.1924 р. записаний у каталог Першого державного музею (ВІМ) за № 26125: “Саркофаг дерев'яний розмальований, І в. до Р.Х. [...]” з приміткою: “З збірки Б. І. й В. М. Ханенко” (НМІУ. – Археологічний каталог. – Т. II. – Кн. IV. – С. 145 – на сторінці помилково зазначено рік запису як 1923). 29.08.1924 р. саркофаг надійшов з Першого державного музею (ВІМ) в ЛМКП (НА НХМУ. – Оп. 1. – Од.зб. 33. – Арк. 33 зв.; опубліковано: *Olena Romanova. Lost collection of Egyptian objects...*), а 31.01.1936 р. – з ВМГ у ЦІМ і отримав інвентарний № АС 13451: “Саркофаг з віком, дерев'яний, простокутий, білуватого кольору. На раменах має квадратної форми стовпи, на яких чотири дерев'яні кобчика. Поверхня саркофага вкрита ієрогліфами та малюнками” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Цей запис мав ще одну приписку: “Саркофаг воина (№ 3)” (там само). Наприкінці війни перебував у замку м. Гьохштета в Баварії, 20.11.1945 р. надійшов в МЦЗП і отримав № 15520 (ВАrch/B-323/727/15520; <http://www.dhm.de/datenbank/ccp>). У Мюнхенську картотеку мистецьких об'єктів під № 15520 внесено три його частини: а) розмальований дерев'яний саркофаг, розміри 200×70×70 см; б) мальовані дерев'яні дошки давнього віка саркофага, розміри 200×30 см; в) зображення померлого на віці саркофага, розміри 175×60×25 см. В ході реституції СРСР вибув до Берліна 15.04.1947 р. (там само). Повернувся у музей 1948 р. за актом

№ 287 від 4.02.1948 р. в ящику № У-957, розміри 200×75 см, але вже з мумією всередині (!): “Саркофаг египетської мумії, дерев’яний] расписан сюжетами из египетской жизни, с мумией внутри” (НМІУ. – Відділ обліку). Переданий в Одеський археологічний музей 4.09.1959 р. за актом № 1 (НМІУ. – Інвентарна книга № 7, № АС 13451). В Одеському археологічному музеї НАН України цей саркофаг внесений в інвентарну книгу під № 71701: “Саркофаг по форме имитирующий дом со входами. Крышка в виде свода. На трех столбах – статуэтки кобчиков” (див. *Тарасенко М. О.* Кришка давньоєгипетського саркофага КПЛ-Арх-829 із зібрання національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: попередній огляд // *Могилянські читання.* – 2017. – К., 2018. – С. 125, прим. 4).

114. *Мумієморфний саркофаг ... 4 ящики* – як бачимо, саркофаги вивозилися в ящиках, але документ не повідомляє, чи були в цих саркофагах мумії, – інші документи свідчили, що були. За даними Картотеки мистецьких об’єктів МЦЗП з Гьохштедта до Мюнхена 15.11.1945 р. надійшли три дерев’яні мальовані мумієморфні саркофаги – 1) гьохштедтський № 266/1, мюнхенський № 14210, розміри 180×50×60 см; 2) гьохшт. № 266/2, мюн. № 14210, розміри 200×50×60 см; 3) гьохшт. № 268, мюн. № 14212, розміри 190×40×50 см. 20.11.1945 р. надійшов ще один дерев’яний розмальований саркофаг з кришкою, на якій зображено померлого (гьохшт. № 1536, мюн. № 15520, розміри 200×70×70 см). В ході реституції СРСР вони вибули до Берліна 15.04.1947 р. (BArch/B-323/727/14210, 14212, 15520). Єгипетські старожитності повернулися у музей з Німеччини 1948 р. Згідно з актами Комісії з прийому, інвентаризації та розподілу музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини, серед них були три мумії в ящиках та одна мумія у мальованому саркофазі (НМІУ. – Відділ обліку. – Акт № 287 від 4.02.1948 р., акти № 641, 653 від 14.02.1948 р., акт № 739 від 17.02.1948 р.). Крім мумій в актах згадувалися ушебті, скарабеї, прикраси, які не були внесені до переліку, що публікується (НМІУ. – Відділ обліку. – Акт № 74 від 19.01.1948 р., акт № 199 від 30.01.1948 р.). Цікаво, що у серпні 1946 р. одна мумія і саркофаг були забрані з Ягодинської митниці у Волинській обл. спеціально відрядженою співробітницею музею Л. П. Шевченко (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-л. – Од. зб. 4. – Арк. 75). Отже, до Державного історичного музею у Києві у 1946–1948 рр. повернулися усі вивезені п’ять саркофагів і п’ять мумій.

Сучасний стан дослідження провенієнції цих мумій та їхніх саркофагів попередньо виглядає таким чином. Всього до 1917 р. в єгипетських збірках Києва перебували п’ять цілих людських мумій (три в саркофагах), які зберігалися у Київському художньо-промисловому і науковому музеї, ЦАМ КДА та Археологічному музеї Київського імператорського університету св. Володимира.

1) Київський художньо-промисловий і науковий музей. Мумія придбана В. Н. і Б. І. Ханенками 1903 р. в числі інших єгипетських старожитностей у Каїрі в Єгипетському музеї, який продавав дублікати предметів з урядових розкопок, і подарована ними названому музею: “1. Мумия мужчины, заключенная в деревянный расписной саркофаг с крышкой, мумия окутана пеленой и тесьмами желтой материи” (Киевский художественно-промышленный и научный музей... – С. 57; там само. – К., 1911. – С. 55; там само. – К., 1913. – С. 55). 15.01.1924 р. записана у каталог Першого державного музею (ВІМ) за № 26123, а її саркофаг за № 26124: “Мумія молодого людини у кипарисовій домовині, розмальованій з написом, з якого зрозуміло, що це похований жрець. Мумія обгорнута у жовту тканину й стрічки” з приміткою: “З збірки Б. І. й В. М. Ханенко” (НМІУ. – Археологічний каталог. – Т. II. – Кн. IV. – С. 145 – на

сторінці помилково зазначено рік запису як 1923). 29.08.1924 р. саркофаг з мумією надійшов з Першого державного музею (ВІМ) в ЛМКП (НА НХМУ. – Оп. 1. – Од зб. 33. – Арк. 33–33 зв.; опубліковано: *Olena Romanova. Lost collection of Egyptian objects...*), а 31.01.1936 р. – до ЦІМ і отримав № АС 13456: “Саркофаг з мумією, дерев’яний блідно жовтого кольору. Поверхня саркофага та віка розмальована”, приписка простим олівцем: “Погребение жреца (сарк[офаг] № 1)” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Переданий в Одеський археологічний музей 4.09.1959 р., акт № 1. В ОАМ № 71699: “Деревянный саркофаг с мумией жрицы. Дерево. 177 см. На саркофаге много трещин, роспись почти полностью стерта, мумия без ступней ног”. М. Тарасенко вважає, що саме ця мумія (КПЛ-Арх-827) та саркофаг (кришка – КПЛ-Арх-838, ящик – КПЛ-Арх-828) нині зберігаються у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (*Тарасенко М. О. Кришка давньоєгипетського саркофага... – С. 124, прим. 3*).

2) ЦАМ КДА. Мумія дитини/підлітка, яка надійшла від начальника Російської місії в Єрусалимі архимандрита Антоніна (Капустіна): “Ящик за стеклом, с египетской мумией и 8-ю терракотовыми мумийками” (Указатель Церковно-Археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н. И. Петров. – 2-е изд. – К., 1897. – С. 3). За описом Б. Тураєва: “Мумия без гроба в погребальных пеленах. Розовая маска, на которой черной краской зарисованы волосы и черты лица, указывает на позднюю греко-римскую эпоху. 1,07 м д[лины]. При ней восемь статуэток ушебти” (*Тураев Б. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества / Под ред. барона В. Р. Розена. – Т. XII. – Вып. II и III. – С.-Пт., 1899. – С. 194*). У 1923 р. надійшла в ЛМКП на території ВМГ (див. коментар 112), 31.01.1936 р. передана з ВМГ у ЦІМ і отримала № АС 13438: “Мумія підлітка, обмотана тоненьким мотузком у вигляді сітки. Маска мумії рожева, чорною фарбою підкреслені вії, брови та волосся” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Ймовірно, на одному з етапів переміщень потрапила у саркофаг мумії № 4 даного опису.

3) Археологічний музей Київського імператорського університету св. Володимира: “1207. Мумия – женщина и ее гроб. [Найдено] в Египте. Пожертвовано 19 мая 1860 г. воспитанником нашего Университета Лазарем Иосифом Шкуратовским” (НМІУ. – Книга для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского университета св. Владимира. По разряду древностей. – № 1207). У Б. Тураєва: “(1207 по описи). Деревянный саркофаг с мумией, поздняго желтаго типа Ливийской эпохи. 1,27 м дл[ина]. 0,82 м ш[ирина] крышки. 0,735 м ш[ирина] дна” (*Тураев Б. Описание египетских памятников... – С. 205*). Не раніше жовтня 1928 р. саркофаг з мумією жінки на ім’я Хонсуірдіс переданий у ВМГ (див. коментар 112), 31.01.1936 р. надійшов з ВМГ у ЦІМ і отримав № АС 13457: “Саркофаг з віком дерев’яний, пофарбован[ий] в ясно жовтий колір. Поверхня саркофага розмальована”, простим олівцем приписка: “(саркофаг № 2) – погребение певицы храма”. Переданий в ОАМ 4.09.1959 р., акт № 1, де отримав № 71700: “Саркофаг с мумией певицы с росписью и надписями. Общий фон саркофага – желтый. [Дерево]. 169 см. Имеются трещины на саркофаге. Мумия без головы”. Ймовірно, голова від цієї мумії зберігалася в ЦІМ під окремим інв. № АС 13412: “Голова від мумії”.

4) Археологічний музей Київського імператорського університету св. Володимира. “6499. Саркофаг египетский, заключающий мумию певицы храма Амона Незиманти; внизу несколько трещин; на крышке трещина и недостает ступней ног. [...] Присланы 22 апреля [1895 г.] в подарок от Министерства Императорского двора из

числа древностей, пожертвован[н]их Хедивом” (НМІУ. – Книга для записи вещей Музея древностей... – № 6499). Саркофаг жриці Несмут походить з тайника Баб ель-Гусус. У числі інших єгипетських артефактів цього тайника 1893 р. він був подарований хедивом Єгипту Аббасом II Хільмі (1874–1944) Російській імперії (лот № 6). З цього лоту Київський університет 1895 р. отримав “1 саркофаг (комплект А.48 / Cairo J.E. 29634 = саркофаг Несмут), 10 ушебти, одну пелену мумії” (*Тарасенко Н. А.* По следам забытого археологического открытия: древности из тайника Баб ель-Гусус в Одессе (1894–1895 гг.) // *Aegyptiaca Rossica* / Под. ред. М. А. Чегодаева, Н. В. Лаврентьевой. – Вып. 6. – М., 2018. – С. 320). Не раніше жовтня 1928 р. саркофаг переданий у ВМГ (див. коментар 112). 31.01.1936 р. надійшов з ВМГ у ЦІМ і отримав № АС 13458: “Саркофаг дерев’яний у вигляді мумії. Поверхня розмальована та вкрита ієрогліфами”, приписка у круглих дужках простим олівцем: “*Саркофаг № 4*” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Переданий в ОАМ 4.09.1959 р. за актом № 1, де отримав № 71695: “Внутренний саркофаг жены фараона Шешонка II – Неси-га-ведзат-ях (Неси-Мут). Внутри его мумия ребенка. Дерево, краска. 186×50 см. Реставрирован. Крышка очень плохой сохранности. Обмазка с росписью во многих местах отсут[ствует]”. Як бачимо, мумія у саркофазі інша. М. Тарасенко визначає її як мумію дівчинки (*Tarasenko M.* Egyptian Mummies in the Ukrainian Museums – у друці). Дуже ймовірно, що в цей саркофаг на одному з етапів переміщень було вкладено мумію “дитини/підлітка” з колишнього ЦАМ КДА, що описана тут під № 2.

5) Археологічний музей Київського імператорського університету св. Володимира. “317. Мумия в клеенке. Из Зоолог[ического] каб[инета] по циркуляру Совета 1848 года”. Не раніше жовтня 1928 р. саркофаг з мумією переданий у ВМГ (див. коментар 112), 31.01.1936 р. надійшов з ВМГ у ЦІМ і отримав № АС 13393: “Мумія коротка, обмотана великою кількістю полотна коричневого кольору, дуже трухлявого всередині, що яскраво видно у місці голови. Великий палець правої ступні видно з розірваного полотна. З правого боку лежить шматок коричневого полотна від мумії”. Нинішнє місце зберігання невідоме.

115. *Модель будинку* – йдеться про ящик для ушебті, який був у збірці Київського художньо-промислового і наукового музею, а напередодні війни – ЦІМ. Він був подарований у числі інших єгипетських старожитностей В. Н. і Б. І. Ханенками на початку 1900-х рр. У покажчику відділу археології музею про нього повідомлялося: “Ящик деревянный, расписной, для хранения статуэток, именуемых «Ответчики», которые клались с покойниками при погребении” (Київський художественно-промисловий і науковий музей... – С. 57; там само. – К., 1911. – С. 55; там само. – К., 1913. – С. 55). Під “Ответчиками” малюся на увазі ушебті. 16.01.1924 р. записаний у каталог Першого державного музею (ВІМ) за № 26146 з приміткою: “З збірки Б. І. й В. М. Ханенко” (НМІУ. – Археологічний каталог. – Т. II. – Кн. IV. – С. 149). 29.08.1924 р. переданий разом з іншими єгипетськими артефактами з Першого державного музею (ВІМ) в ЛМКП (НА НХМУ. – Оп. 1. – Од.зб. 33. – Арк. 34; опубліковано: *Olena Romanova.* Lost collection of Egyptian objects...), 31.01.1936 р. він був переданий ЦІМ з ВМГ і внесений до інвентарної книги під № АС 13416: “Урна – коробка дерев’яна[,] у яку ставили ушебті. Довжина – 41 см, ширина 34 см” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Від 1943 р. сліди ящика для ушебті губляться. Він не згадується у Картотеці мистецьких об’єктів МЦЗП (ВАrch/В-323/727–729), так само не згадується в актах НМІУ про надходження у 1948 р. предметів і збірок, повернутих з Німеччини (НМІУ. – Відділ обліку). Зображення цього ящика на скляному негативі зберігається нині у Науковому архіві Інституту археології НАН України, ф. 57: Фонд

двоєснних негативів (1894–1941), оп. 1, колекція “Стародавній Єгипет” (Романова О. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі (колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАН України) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. – Львів, 2017. – С. 193). – Т. С.

Тетяна Радієвська, Тетяна Себта, Світлана Сорокіна (Київ). **Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 роках**

У статті публікуються переліки збірок Крайового музею до- і ранньої історії у Києві, утвореного у 1942 р. головним чином на основі археологічних збірок Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині Національний музей історії України) та Інституту археології АН УРСР (нині НАН України), які були вивезені через Оперативний штаб райхслайтера Розенберга у вересні–жовтні 1943 р. до Кракова, а звідти до німецького м. Гьохштедта у Баварії.

Ключові слова: Національний музей історії України, Центральный історичний музей, Інститут археології, Гьохштедт, культурні цінності, Оперативний штаб райхслайтера Розенберга.

Tetiana Radiievska, Tetiana Sebta, Svitlana Sorokina (Kyiv). **Documentary Evidence: The Moving to the West of the Collections of the State Museum for Prehistory and Protohistory in Kyiv (1943–1945)**

The article presents the lists of the collections of the State Museum for Prehistory and Protohistory which was founded in 1942 and based mainly on the archaeological collections of the Taras Shevchenko Central Historical Museum (at present the National Museum of the Ukrainian History) and the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialistic Republic (at present the National Academy of Sciences of Ukraine). These collections were taken out from Ukraine by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in September and October 1943 to Crakow. They were moved from that place to the German city of Höchstädt on the Donau in Bavaria.

Keywords: National Museum of the Ukrainian History, Central Historical Museum, Institute of Archaeology, Höchstädt on the Donau, cultural values, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.